Szilas László

KIS MAGYAR EGYHÁZ/ TÖRTÉNET



teológiai kis- könyvtár

TEOLÓGIAI KISKÖNYVTÁR

Kiegészítő füzetek 2

Kis magyar egyháztörténet

SZILAS LÁSZLÓ

KIS MAGYAR EGYHÁZTÖRTÉNET

Róma 1982

A Teológiai Kiskönyvtár munkatársai különböző teológiai irányokhoz tartoznak; mindegyik saját módszerét követi, és saját nézeteit fejti ki. A szerkesztőbizottság nem törekszik arra, hogy a közös hit egységével megférő többféleséget elsimítsa, hiszen éppen az eltérő szemléletmódok egymást kiegészítő harmóniája adja meg a mai katolikus hittudomány hű képét.

Tipografia Ugo Detti - Via G. Savonarola, 1 - I - 00195 Roma

ELŐSZÓ

Ez a kis magyar egyháztörténet a Vatikáni Rádióban 1981/2-*ben tartott előadássorozatból született. Kisebb átdolgozásoktól és kiegészítésektől eltekintve e sorozat szövegét adjuk közre. Bevezetőül a* Szolgálat 1981. *évi* 51. *számában megjelent egyháztörténelmi megfontolásainkat vettük át.*

Mögöttünk több mint egy évezred hite áll. Ennek az útnak csak legfontosabb állomásait lehet a megadott keretbe belefoglalni. A tárgyalásban nem az intézmények, nem az egyházi struktúrák állnak előtérben, bármennyire fontosak is azok, hanem az élet. Hogyan élték meg hitüket azok az emberek, akik az évezred folyamán Magyarországon éltek? Elsősorban erre a kérdésre keressük majd a feleletet.

Ugyanezt a célt szolgálja az időrendi tábla és összeállításának módja: nemcsak a szűkre szabott fejezetek kiegészítésére irányul, hanem segíteni akar a részletkutatásokban is. Arra törekedtünk, hogy a hitélet formáira tekintettel legyünk. Ezért jeleztünk az ilyen tárgyú időmutatókhoz viszonyítva aránylag sok egyházi zsinatot. Ezeknek előírásai és tilalmai legtöbbször szoros kapcsolatban állnak a korukbeli gyakorlati vallásos élettel, és néha egyetlen megbízható forrásunk annak megismerésére. További tájékozódásul szolgál a válogatott irodalom. Benne a szövegben idézett művek mellett főleg az átfogóbb munkákat vettük figyelembe.

Reméljük, hogy ez a néhány fejezet az egyház és a vallásos élet magyarországi történetét kissé közelebb hozza az olvasóhoz.

VÁLOGATOTT IRODALOM

Adriányi, G., Fünfzig Jahre ungarischer Kirchengeschichte 1895-1945. Mainz 1974 (= Studia Hungarica 6).

Adriányi, G., Ungarn und das I. Vaticanum. Köln 1975 (= Bonner Beiträge zur Kirchengeschichte 5).

Adriányi, G., Az egyháztörténet kézikönyve. München 1975 (= Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae 4).

Bacht, H., Antonius und Pachomius. Studia Anselmiana 38 (1956) 47-87 és Askese und Mönchtum in der alten Kirche. Kiadta Frank, K.S. Darmstadt 1975, 183-229 (= Wege der Forschung 409).

Bitskey, I., Humanista erudíció és barokk világkép. Pázmány Péter prédikációi. Budapest 1979 (= Humanizmus és reformáció 8).

Bogyay, T., Stephanus Rex. Wien-München 1976.

Csóka, J.L., Szent Benedek fiainak világtörténete különös tekintettel Magyarországra. 2 kötet. Budapest 1969.

Fraknói, V., Pázmány Péter. Budapest 1886 (= Magyar Történelmi Életrajzok).

Franzen, A., Kleine Kirchengeschichte. 10. kiad. Freiburg 1981 (= Herderbücherei 237).

Fricsy, Á., Egyházmegyénk a török hódoltság alatt. A Pécsi Egyházmegye schematizmusa 1981. Pécs 1981, 67-100.

Gánóczy, S., Az Egyház. Róma 1980 (= Teológiai kiskönyvtár III/1).

Györffy, Gy., István király és műve. Budapest 1977.

Hermann, E., A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. München 1973 (= Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 1).

Hóman, B. - Szekfű, Gy., Magyar történet. 5 kötet, 7. kiad. Budapest 1941-1943.

Jedin, H., Handbuch der Kirchengeschichte. 7 kötet 10 részben. Freiburg 1962-1979.

Jedin, H., Katholische Reformation oder Gegenreformation? Ein Versuch zur Klärung der Begriffe nebst einer Jubiläumsbetrachtung über das Trienter Konzil. Luzern 1946.

Kann, R.A., Kanzel und Katheder. Studien zur österreichischen Geistesgeschichte vom Spätbarock zur Frühromantik. Wien 1962.

Kirchengeschichte heute. Geschichtswissenschaft oder Theologie? Kiadta Kottje, R. Trier 1970.

Lacko, M., Unio Užhorodensis Ruthenorum Carpaticorum cum Ecclesia catholica. Roma 1955 (= Orientalia Christiana Analecta 143).

Lecler, J., Histoire de la tolérance au siècle de la réforme. 2 kötet. Paris 1955 (= Théologie 31).

Maass, F., Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1850. 5 kötet. Wien 1951-1961 (= Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 71-75).

Mészáros, I., Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Budapest 1981.

Meszlényi, A., A magyar hercegprímások arcképsorozata (1707-1945). Budapest 1970.

Mezey, L., Deákság és Európa. Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Budapest 1979.

Monumenta Antiquae Hungariae. I. 1550-1579; II. 1580-1586; III. 1587-1592. Kiadta Lukács, L. Roma 1969-1981 (= Monumenta Historica Societatis Iesu 101, 112, 121).

Nilles, N., Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris Coronae S. Stephani. 2 kötet. Innsbruck 1885.

Őry, M., Pázmány Péter, a nemzetnevelő. Év és hely nélkül.

Pázmány Péter, összes munkái. 7 kötet. Budapest 1894-1904.

Péterffy, C., Sacra Concilia Ecclesiae Romano-Catholicae in Regno Hungariae celebrata ab anno Christi MXVI usque ad annum MDCCXXXIV. 2 kötet. Posonii 1741-1742.

Repgen, K., Die Krise der Geschichte und die Kirchengeschichte. Seminarium n.s. 13, Nr. 1 (1973) 59-71.

Salacz, G., Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867-1918. München 1974 (= Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae 2).

Solymár, J., Magyarok a Fekete Krisztusnál. A Szív nagy képesnaptára az 1956. esztendőre. Kiadta Zrínyi, J. Buffalo-Montreal 1955, 110-111.

Szántó, K., Egyháztörténelem. Katolikus teológiai főiskolai jegyzetek. 4 kötet. Budapest 1980-1981.

Szilas, L., Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773. Eine historisch-statistische Untersuchung. Archivum Historicum Societatis Iesu 47 (1978) 97-158, 297-349.

Théodoret de Cyr, Historie des moines de Syrie. Ford. Cavinet, P. és Leroy-Molinghen, A. I. kötet. Paris 1977 (Sources chrétiennes 234).

Timkó, I., Keleti kereszténység, keleti egyházak. Budapest 1971.

Vácz, J., Világnézetalakítás a nevelésben különös tekintettel a Ratio studiorumra. Budapest 1942 (= Publicationes ad historiam Societatis Jesu in Hungaria illustrandam, Lucubrationes 26).

Valjavec, F., Der Josephinismus. Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert. 2. kiad. München 1945.

Winter, E., Der Josefinismus. Die Geschichte des österreichischen Reformkatholizismus 1740-1848. 2. kiad. Berlin 1962 (= Beiträge zur Geschichte des religiösen und wissenschaftlichen Denkens 1).

BEVEZETÉS

Egyháztörténelmi meggondolások

A kinyilatkoztatásban Isten emberi módon, főleg a szó, a beszéd által közli önmagát. Ezáltal a kinyilatkoztatás történelmi jellegű lesz. Önmagában, lényegéből következően természetesen változhatatlan és örök, de minden időre kötve van a történelem konkrét formáihoz. Hiszen az isteni kinyilatkoztatás hordozói emberek, akik a térben és időben élnek, akiknek történelmük van. Ezáltal a kinyilatkoztatásnak is van történelme. A második isteni személy megtestesülésével Isten belenyúlt a történelembe, működik benne. Közreműködésre azonban meghívja az embert is.

Az egyházat nevezhetjük a továbbélő Krisztusnak is. Ő alapította, mint látható, megtapasztalható közösséget, amely az idők végéig létezni fog. Az egyház tagjai azonban a térben és időben élő emberek. Csak bennük válik Jézus Krisztus egyháza láthatóvá, és rajtuk keresztül működik ebben a világban. Ebből feszültségek, veszélyek állnak elő. Krisztusban az emberi természet hordozója a második isteni személy volt, teljes egységben. Ez azonban nem áll az egyházra. Benne az isteni és emberi nem alkot hiposztatikus uniót. Az isteninek hordozója itt az ember minden esetlegességével, gyengeségével és főleg bűnével együtt. A bűnös ember mindig is megpróbálhatja, hogy keresztülhúzza az Isten terveit. Megvan a szabadsága ahhoz, hogy a saját akaratát az Isten elgondolása ellenében is meg akarja valósítani. Ennek súlyos következményei vannak az egyház

életére, önmagának a világban való megvalósítására nézve. Az egyháztörténelem ezt lépten-nyomon mutatja. Mi következik ebből az egyház életére és történelmére nézve?

Az egyház létéhez hozzátartozik történelme is. Azt el kell fogadnia úgy, ahogy volt. Az egyház nem törölheti ki múltját, nem teheti meg nem történtté. Életét nem kezdheti el újból egy nullponton. Ha ezt megkísérelné, akkor feladná önmagát. A pápaság történetének « sötét százada », a nyolcadik-kilencedik század, vagy VI. Sándor pápa éppen úgy hozzátartozik az egyház történelméhez, ha elrettentő példaként is, mint a nagy szentek élete. A mélypontokat is vállanunk kell az egyház életében, s nem szabad megkísérelnünk, hogy ezeket « kimagyarázzuk » vagy « elapologizáljuk ». Nem szabad, hogy olyan egyháztörténelem-tanítás kapjon helyet, amilyet magam is megértem diákkoromban. Tanárunk kifejtette VI. Sándor pápával kapcsolatban, hogy igen, voltak gyerekei, de csak mint bíborosnak. Miután pápáva választották, felhagyott erkölcstelen életével. Ez az állítás így egyszerűen hamis, amint a forrásokból ki lehet mutatni. Az igazságot, a történelmi tényt vállalnunk kell, bármennyire szégyenletes legyen is.

Az egyháznak mindig megvolt az ereje, hogy mélypontjain előbb-utóbb túljusson. Ezzel kapcsolatban gyakran mondjuk, hogy az egyház valamelyik tagja « forradalmi megújulást » hozott. A kifejezés nem szabatos. Az egyház megújulása nem valami soha addig nem létező erőből vagy meglátásból indult ki, hanem mély önvizsgálatból és visszatérésből az eredetihez, a krisztusi tanításhoz és életformához. Mindezt tette azért, mert a mindenkori jelen legfontosabb feladatának tartotta, s a visszatekintésből mindig a jövőbe nézett. Azt is mondhatjuk, hogy ez az egyház titka: hogyan találja meg a legégetőbb feladatot és annak megoldását, s hon-

nan veszi az erőt, hogy reményteljesen a jövőbe nézzen. Még egy VI. Sándor pápának is voltak ilyen pillanatai, ha nem is tartósan. Amikor elsőszülött gyermekét, Juant, Gandia hercegét, éjszaka Rómában meggyilkolták, s csak két nap mulva halászták ki holtan a Tiberis folyóból, akkor annyira megrendült, hogy az egyház reformjának kidolgozására egy bizottságot hozott létre. A javaslat, amit előterjesztettek, a legjobbak közé tartozik a trienti zsinat előtti időkből. Sajnos, a megvalósításra már nem gondoltak. De más példát is említhetünk. III. Ince azok közé a pápák közé tartozott, akiknek földi hatalma is igen nagy volt. Ez az ember, akinek pápai udvarában akkor a szó szoros értelmében vett világpolitikát csináltak, fogadta azt a néhány szegény és ismeretlen toszkánai vándorprédikátort, akik Assziszi Ferenc vezetésével előadták tervüket, hogy az igazi evangéliumot szeretnék hirdetni, és életükben, amennyire csak telik tőlük, a krisztusi szegénységet szeretnék megvalósítani. A különbség a két ember között igen nagy volt. S a hatalmas uralkodó elfogadta a tervet és áldását adta rá, mert megérezte, hogy a meggazdagodott középkori egyházban erre a tanításra és erre az életpéldára van leginkább szükség. Assziszi Szent Ferenc és rendje mutatja azonban azt is, hogy az egyház életében a komoly visszatekintés a krisztusi tanításra és életformára mindig nagy megújuláshoz vezet. Ezen nem kell csodálkoznunk. Krisztusban számunkra adva van a teljesség. Ő az Alfa és Ómega, a kezdet és a vég. Visszatekintve az eredetre őt látjuk, s ugyanakkor tudjuk azt is, hogy ő a cél, jövőnk végpontja.

Emiatt az egyháznak különös kapcsolata van a hagyománnyal. Jézus Krisztusban Isten az egész világnak kinyilatkoztatta önmagát. Ezt azonban nem teszi meg minden új nemzedéknek. Ha én Isten önkinyilatkoztatását el akarom fogadni, ha azt a magam számára élet-

fontosságúnak tartom, akkor bele kell állnom magamnak is az Isten népének szent hagyományába. A kinyilatkoztatás csak akkor lehet számomra jelenlevő. Ez a szent hagyomány, ez a krisztusi életforma az, amit az egyház egész történelme folyamán újra és újra meg akar valósítani. Ha az emberiség ezt a természetfölötti kinyilatkoztatást valami módon teljesen elfelejtené és elveszítené, az végzetes lenne. Nincs olyan ember, aki saját erejéből újra meg tudná találni. Az egyházban egész történelme folyamán élt és ma is él ez a hagyomány. Ahhoz, hogy én az egyházhoz, az Isten népéhez tartozzam, meg kell lennie bennem a készségnek és akaratnak arra, hogy ezt a hagyományt elfogadjam. Más szóval kifejezve engedelmesnek kell lennem Isten és egyháza iránt.

Ehhez a szent hagyományhoz nyitja meg számunkra a kaput az egyháztörténelem. Brox Norbert így fejezte ezt ki: az egyháztörténelem « mutatja a hit így és nem másképp megtett útját, ami a hit és az egyház megértésére és 'átvételére' nézve nem lehet többé közömbös » (*Kirchengeschichte heute* 72). A szenthagyományban tehát a « hit útját » mutatja meg az egyháztörténelem. A történelemtudomány módszereivel kutatja például az első egyetemes zsinatok munkáját: honnan, hogyan és miért fogalmazták így a hitvallást, és nem másképp. Hihetetlenül aprólékos munka ez, de feltétlenül szükséges a hit szabatos megértéséhez. Az egyháztörténelemből tudhatjuk meg, hogy minden egyetemes zsinat tanainak megfogalmazásában egy bizonyos irányt vesz fel, és a hit áthagyományozott tartalmát a tévtanokkal szemben meg akarja védeni. Csak a II. vatikáni zsinat tartózkodott kifejezetten ettől a munkamódszertől.

A szenthagyomány mellett az egyház megőrzött számos más, tágabb értelemben vett hagyományt, szokást. Ezekben tükröződik az elmúlt korok vallásos élete, lel-

kisége, liturgiája s egyéb tevékenysége. Az egyházi élet megnyilvánulásainak, jogrendszerének, az egyház parancsainak szükségük van a történelem fényére, mondotta az oratoriánus Thomassin, az egyházjog történetének első mestere. Főleg Közép-Európa egyháztörténelmi kutatásaiban hosszú ideig elhanyagolt terület volt a lelkiség, a keresztények vallásos életének története. Pedig ez igen fontos szempont. Gyorsan változó időkben a népi vallásosság megnyilvánulási formáinak ismerete nagyban hozzásegíthet ahhoz, hogy ne adjunk fel túl gyorsan vallási gyakorlatokat, amelyek nemzedékek lelki életének hordozói voltak. Ezzel persze nem az úgynevezett « hagyományos » kereszténység védelmére akarunk felszólítani, hanem történelmi ismereten alapuló józan értékelésre. Világos, hogy a tradicionalista magatartás, amely csak a régihez ragaszkodik és minden újat alapjában elvet, nem értette meg soha az egyháztörténelem tanítását. Csak a hit maga változtathatatlan és örök. Megnyilvánulási formái azonban a liturgiában, a hívek vallásos életében változó jellegűek. Az egyház lelkiségének története mutatja nekünk, hogy ezek a lelki gyakorlatok korhoz kötöttek, s ha elmúlóban vannak, nem lehet őket mesterségesen új életre támasztani. A közelmúlt egy példájával szeretném ezt az állítást bemutatni. A Szent Vér tisztelete a középkorban nagyon elterjedt, a vallásosság fő megnyilvánulási formáihoz és a hívek imaéletének központjához tartozott. Az idők folyamán azonban « modernsége » megszünt. Megmaradt a litánia és az ünnepnap a liturgikus naptárban. XXIII. János pápa megpróbálta, hogy új életre keltse. Az ünnepnap a liturgikus naptárban és a papi zsolozsmában a legmagasabb fokra került. Ez azonban a Szent Vér tiszteletét nem tette élőbbé. A 2. vatikáni zsinat után a liturgikus reformban belekerült ez az ünnep igazi teológiai helyébe, az Úrnapjába. Ennek mai hivatalos neve:

« A mi Urunk Jézus Krisztus testének és vérének ünnepe ».

A 2. vatikáni zsinat atyái bizonyára ezekre a hagyományokra gondoltak, amikor különböző határozataikban kifejezetten utaltak arra, hogy a reformrendelkezések tartsák mindig szem előtt a történelmet. Főleg a teológusokat figyelmeztetik, hogy kutatásaikban vegyék figyelembe az egyháztörténelem tanítását is. A papok képzéséről szóló dekrétumban szerepel az előírás, hogy az általános egyháztörténelmet tanítani kell (c.V., art. 16). Erről nem szabad lemondani és az egyháztörténelmet a teológia részletágaira feloszlatni. Nem lehet olyan szűk keretbe beleszorítani, mintha feladata csak az lenne, hogy az egyházat a történelméből vett támadások ellen megvédje. Az egyháztörténelem oktatásának célja, hogy átfogó képet adjon, amelybe a teológiai tudomány egyes ágait szervesen be lehessen építeni, és amelyből azok igazán érthetővé válhassanak. A teológia irányai csak ágai az egy fának, amelyet legjobban az egyháztörténelem tud bemutatni. Az egyháztörténészeknek ennek a feladatnak tudatában kell végezniök munkájukat, s nem szabad az elengedhetetlen részletek kutatásában az egészet teljesen szem elől veszíteniök.

Ez manapság annál fontosabb, mert a történelmi öntudat a mai társadalomban, de az egyházban is egyre jobban gyengül. Veszélyes fejlődés ez, amely az utolsó húsz-harminc évben eléggé nyilvánvalóvá lett. Első jelei ennek a fejlődésnek: a történelmi ismeretek, a történelmi képzés egyre hiányosabbá válnak. Akadnak egyes országokban már olyan törekvések is, amelyek a történelem tanítását a középiskolák tanmenetéből teljesen ki akarják törölni. Szerintük ez a mai társadalomnak semmit sem használ, sőt leginkább csak ártalmára van. Helyére a társadalomtudományt szeretnék tenni. A történelmi ismeretek hiányossága azután oda vezet, hogy

az általános szóhasználatban egyes fontos fogalmakat teljesen új, történelmietlen tartalommal töltenek meg. K. Repgen hozott erre a fejlődésre a nyelvtörténelemből egy érdekes példát (*Die Krise der Geschichte* 61-62). A « konzervatív » szó használatát elemzi. Ez Németországban a múlt század harmincas éveitől kezdve politikai fogalom volt. Pontosan körülhatárolt történelmi jelenséget fejezett ki, amelynek egy bizonyos történelmi öntudat felelt meg. A 60-as évek végén az egyházon belüli vitákba is belekerült ez a szó. Itt körülbelül azt jelenti, hogy « ortodox », de mellékzöngeként benne van, hogy « időszerűtlen », « maradi », « vidéki ». Ha valaki ma ezt a szót az állami vagy egyházi életben az eredeti értelemben akarja használni, komoly félreértéseknek teszi ki magát.

Ahogy az ember nem menekülhet a múltjától, élettapasztalatától, úgy a társadalom sem. Ez a tapasztalat, ez a « hagyomány » az ember fejlődésének építő eleme, amelyet élő tapasztalatcserében, belső dialógusban meg is változtathat, más szóval újat teremthet. Ami az egyedi ember számára az élettapasztalat, az lehet a társadalom nagy csoportjai számára a történelem. Számukra is szükséges a múlt, amely mindig belenyúl a jelenbe. A társadalmi csoportok múltjával, történelmével és hagyományával való foglalkozás szükséges marad, amíg csak ez a társadalom fennáll.

Amint mondottuk, a történelmi öntudat pusztulása veszélyes lehet az emberi társadalomra nézve. Még veszélyesebb lenne ez az egyházra. Ha a történelmet ki akarnánk iktatni az egyház életéből, akkor annak életbevágóan fontos alapjait támadnánk meg. Ha mi a szenthagyományt feladnánk, magát az egyházat adnánk fel. Hiszen az egyház a hit letéteményese. Feladata, hogy a kinyilatkoztatást, a depositum fiedei-t őrizze és tartsa életben a világ végéig.

A szenthagyomány megőrzése, a « hit útja » az egyházban nem jelent történelmi monotóniát. S még kevésbé jelenti azt, hogy az egyháztörténelem tárgyát leszűkítsük az egyetemes zsinatok tárgyalására, a pápák és a hierarchia megnyilatkozásaira és esetleg a dogmatörténetre. Az elmúlt századok egyháztörténelmi munkái sokszor azt a benyomást keltik, hogy csak a pápák, az egyházpolitika és a teológia története a fontos, másra alig voltak tekintettel. Pedig a hit az egyház tagjaiban, minden megkereszteltben is él, azok is hordozói. A hívek vallásos életének megnyilvánulásai ezt a hitet fejezik ki és valósítják meg az életben. Ők is mutatják a « hit útját ». Ezért nagyon is szükség van egy átfogóbb, az egyház egész életét tekintetbe vevő egyháztörténelemre. A huszadik század kutatásai ebből a szempontból nagy lépéseket tettek előre. A missziók története nemcsak lényeges hibákra és mulasztásokra hívta fel a figyelmet, hanem a teológia számára is fontos kérdéseket tett fel, például az üdvösségtannal kapcsolatban. A harmincas évek közepétől kezdve kutatják a franciák az egyház tömegeinek vallásos életét s annak okait, hogy mi okozta olyan nagy mértékben a hittől való elszakadást. Ennek a módszernek egyik eredménye az egyházmegyék történetének ilyen irányú megírása. Ebből már több mint tíz kötet jelent meg. A népi vallásosság formáinak kutatása is fényt vethet arra, hogy hogyan élt és él a hit. Így felsorolhatnánk még sok más szempontot is.

Az egyháztörténelemmel való foglalkozásban egy a fontos: nem szabad félnünk az igazságtól. Az egyház élete, ahogy a történelem mutatja, nem állandó süllyedés az ősegyháztól napjainkig. Inkább hullámvonallal lehetne ábrázolni. Az emberi vonás mindig is jelentkezett, de nemcsak a hullámvölgyekben. Igazi magaslatokra is feljutott. Az emberi gyengeséggel, a bűnnel számolnunk kell, s megnyilatkozásait az egyház törté-

netében mint tényeket el kell fogadnunk. Velük kapcsolatban azonban annál világosabban láthatjuk azokat az erőket, amelyek a megújuláshoz, az igazi reformhoz vezettek. Ha nyílt szemmel nézzük az egyháztörténelmet, megláthatjuk, hogy ma is képes derűlátóvá tenni bennünket.

I. A MAGYAROK MEGTÉRÉSE ÉS EGYHÁZSZERVEZETE

1. *A magyarok megtérése*

A megtérésekben és a kereszténység felvételében az ókor és a korai középkor között lényeges különbség van. Az őskereszténységtől kezdve csak egyes emberek vagy családok tértek meg és kérték felvételüket az egyházba. A keresztséget hosszabb idő, a katekumenátus előzte meg kimerítő hitoktatással. Ez a gyakorlat akkor változott meg, amikor egy egész néptörzs főnöke vagy királya kérte a keresztség szentségét. Őt követve kisebb vagy nagyobb nyomásra és kényszerre népe is megtért. Ekkor a keresztségre való előkészítés lerövidült néhány hétre vagy napra. Az igazi hitoktatás pedig a későbbi időre maradt.

Még egy mozzanatot ki kell emelnünk a germán, szláv és a magyar nép megtérésének történetében. Majdnem mindenütt belejátszott az a tény, hogy a keresztények Istene erősebbnek bizonyult a még pogány népek saját isteneinél. Ez legtöbbször a pogány népek számára egy vesztett csatában lett nyilvánvalóvá, főleg ha a csapat vezére a harcban elesett vagy fogságba került és kivégezték. Ebben a korban a politikai okokat sem lehet teljesen kizárni. A megtérésnek ez az útja feltételezi a kereszténység valamelyes ismeretét a vezető rétegben.

A kereszténység a honfoglaló magyarok számára sem volt teljesen idegen. Vándorlásuk során hosszú ideig éltek a bizánci keresztény birodalom szomszédságában. A honfoglaláskor itt talált szláv lakosság javarésze is keresztény volt már. Az egyházi szervezet a honfoglalás korá-

nak harcaiban bizonyára elpusztult, de nem az itt lévő nép hite. A kalandozások korában pedig eleink sok keresztény foglyot hoztak magukkal, akiket szolgaként tartottak. Ezekkel a már keresztény néprétegekkel való kapcsolat is hozzájárult a magyarok megtéréséhez.

A magyarságra, vagy legalább egy részére a bizánci görög kereszténység hatott először komolyabban. Az ország keleti részéről Bulcsú harka, az ország harmadik méltósága Árpád vezér dédunokájával, Tormással Bizáncba ment. Ott Bíborbanszületett Konstantinosz császárral barátságra léptek és megkeresztelkedtek. Néhány évvel később Zombor gyula is követte ezt a lépést és Bibáncban felvette a keresztség szentségét. Visszatérőben püspököt is hozott magával, Hierotheoszt. Ő az egykorú források szerint körülbelül húsz évig működött Magyarországon. Valószínű ezzel a misszióval hozható kapcsolatba több templom, melyeknek bizánci védőszentjei voltak, főleg a Maros-Tisza környékén. Ide sorolhatók a titeli Szent Bölcsesség — Hagia Sophia — és a szegedi Szent Dömötör templomok elődjei, valamint az apostagi 12 karéjos templom. Marosvárnak és Erdélyben a Küküllő folyó menti Szent Demeternek templomai is erre a korszakra nyúlhatnak vissza. Pécs újjáéledésével szintén ebben az időben számíthatunk.

A térítés minden valószínűség szerint szláv nyelvű közvetítéssel folyt. A Magyarországon élő szláv lakossággal való hosszabb érintkezés miatt csak ez a nyelv jöhetett számításba. Egyházi nyelvünknek szláv illetve görög elemei részben ebből a misszióból jöhetnek. Ilyenek: kereszt, karácsony, pap, barát és hasonlók. A bizánci görög egyház befolyása a tizedik század második felétől, ha nem is szűnt meg, de csökkenni kezdett. Ezzel szemben a római latin kereszténység befolyása a lech-mezei súlyos vereség után kezdett erősödni. Ez a csata végeredményben a kalandozások végét jelentette.

Taksony vezér békét kereső politikája viszonylagos nyugalmat hozott az országra. Ez az idő kedvezett a döntésnek is a kereszténység felvételére.

Géza fejedelem felesége, Sarolt, már keresztény volt, az erdélyi Gyula lánya. A magyar köztudatban sokáig az a nézet uralkodott, hogy a nép megtérítése valamint Géza és István megkeresztelése Szent Adalbert püspök műve volt. Az újabb kutatás azonban Prunwardot, vagy más néven Brúnót, egy a svájci Sankt Gallenből származó szerzetest helyezi előtérbe. Géza fejedelem kérésére őt küldte püspökként I. Ottó német császár Magyarországra. Ottó császár 972 nyarán tartózkodott Sankt Gallenban, tehát erre az időre kell tennünk Géza fejedelem követségének jövetelét is. Ismeretes Ottó császár úti ajánlólevele Brúnó számára a passaui püspökhöz. Györffy György fordításában közöljük a szöveget: « Ottó, Isten kegyelméből felséges császár Biligrimnek, a passaui egyház tisztelendő püspökének üdvözletünk és kegyelmünk. Brúnó püspököt küldjük hozzátok, és kedveltségteknek ajánljuk azzal, hogy a legmesszebbmenően segítsétek, bármire volna nálatok szüksége, és tiszteletteljesen és a legkörültekintőbben vezessétek embereitekkel, valamint lovakkal és más úti szükségletekkel ellátva a magyarok végeire, amilyen közel csak lehet. Őt azért delegáljuk oda, hogy királyukat minél előbb összeköttetésbe hozza hatalmunkkal. Nektek pedig igen nagy gondotok legyen, hogy ez a szövetség a legbiztosabban létrejőjjön, mert ha feltett szándékunk sikerrel jár, abból nektek és mindnyájatoknak felettébb nagy hasznotok lesz. Isten veletek! » (*István király és műve* 68-70).

Piligrim püspök maga szerette volna a magyarok térítését kézbevenni, de most a császári kérésnek eleget kellett tennie. Brúnó mellé valószínűleg az ausztriai részekről karantán-szláv papokat adott, akik tolmácsként

részt tudtak venni a fejedelem és a nép megkeresztelésében. A magyar egyházi nyelv szláv jövevényszavainak második rétege ugyanis erre a korra tehető, mert az ausztriai szláv nyelvvel van rokonságban. Ilyenek például: malaszt, bérmál, apáca, szerda, csütörtök és több más szavunk. A Sankt Gallen-i hatásra utal több dunántúli Szentgál helynév, mely templomuk védőszentjétől kapta nevét. Majdnem mind olyan vidéken fekszik, amely a tizedik században az Árpád nemzetség szállásheleihez tartozott. Sankt Gallen kolostorának Magyarországgal később már nem volt kapcsolata. Így Szent Gál tiszteletének kezdetét Géza fejedelem korára kell tennünk. De a passaui papok jelenléte sem múlt el hatás nélkül. Rájuk utal az esztergomi várhegy középkori Szent István első vértanú temploma, melyet még Géza korában építettek. Ugyanis Szent István vértanú volt a passaui egyházmegye védőszentje.

Gézát és Istvánt valószínűleg Brúnó püspök keresztelte meg. További működéséről azonban nem sokat tudunk. Neki és papjainak főfeladata a keresztelés mellett a pogány vallás emlékeinek eltűntetése volt. Komolyabb hitoktatásról akkor még aligha lehetett szó.

Mi okozhatta, hogy Brúnó püspök működése Géza udvarában annyira feledésbe merült? Két körülményt említhetünk meg. A Sankt Gallen-i Brúnó emléke beleolvadt a két másik Brúnó püspökébe, akik később működtek Magyarországon. Másrészt tény az is, hogy a tizedik század végétől a prágai Szent Adalbert és köre vette kézbe a térítést. Utódjaik pedig az írásos emlékekben már Adalbertnak tulajdonították a magyarok megtérítésének első lépéseit is. Ezek a források a bizánci görög missziót, főleg az 1054-es nagy egyházszakadás után, már meg sem említették. Az Adalbert előtti térítésről ugyan még szó van, de nevek nélkül. Szent István nagyobb legendája megjegyzi, hogy Géza volt a magya-

rok megtérítésének elindítója. Ezt olvassuk benne: « Elérkezett az ég rendelte idő, és maga háza népével hitt és megkeresztelkedett, megfogadván, hogy minden alattvalóját a keresztény hitre téríti. Midőn szerfelett szorgalmatoskodott, hogy a lázadókat leverje és a szentségtelen szertartásokat eltörölje, és a szent egyház elindítására püspökségeket akart állítani... » (idézi Györffy, *István király és műve* 78). A legenda szerint Géza fejedelem isteni sugallatra nem szervezte meg az egyházat, hanem ezt a feladatot fiára, Istvánra hagyta.

2. *Szent István*

Bulcsú és Gyula vezérek az ország keleti részein, Géza fejedelem pedig nyugaton belátták, hogy ha a magyar nép itt fenn akar maradni, fel kell vennie a kereszténységet. Ebből a belátásból levonták a következtetést. Megindult a magyarok megkeresztelése. Ezzel megtörtént az első lépés, amely azonban közel sem jelentette azt, hogy a magyarok igazi kereszténnyé lettek. Csak hosszú hithirdető és nevelő munka eredménye lehetett ez. Géza fejedelemről még megjegyezte a majdnem egykorú tudósítás: « Mivel a mindenható Isten mellett más hamis isteneknek is mutatott be áldozatot, püspöke megdorgálta. Ő azonban állította, hogy elég gazdag és hatalmas hozzá » (idézi Bogyay, *Stephanus Rex* 10). Az ilyen önmagában ellentmondásos magatartást azonban nem lehetett volna sokáig megtartani. A fordulatnak, az új életmódnak megszilárdítása egyértelmű hitet és állásfoglalást követelt. Ezt képviselte Géza fia és utódja, István.

István szüleitől, Gézától és Sarolttól megtanulhatta, hogyan lehet és kell uralkodni. De keresztény uralkodóvá kizárólag az ő nevelésük eredményeként aligha vált volna. Előző fejezetünkben megjegyeztük, hogy Ist-

ván̈t valószínűleg a Sankt Gallen-i Brúnó keresztelte meg. De többet nem tudunk. Azt sem, hogy Brúnó mennyi ideig működött Magyarországon, és azt sem, hogy Istvánt ki oktatta a keresztény hitre. Egy embert azonban ismerünk, aki a fiatal Istvánra nagy hatást gyakorolt: Prága püspöke és a későbbi vértanú, Szent Adalbert. Röviden foglalkoznunk kell vele.

Adalbert a cseh Szlavnik hercegi családból származott és eredeti neve Vojtech volt. Életrajzírója állítja, hogy rokonságban állt a bajor Henrikkel, a későbbi császárral, Szent István sógorával. Vojtech 16 éves korában a magdeburgi érseki iskolába került. Ez az érsekség I. Ottó császár alapítása, a korabeli szláv misszió központja volt. Itt, főleg a Szent Móric kolostoron keresztül a gorzei bencés apátságból indult reformmozgalom szelleme uralkodott. Amikor ez a megújhodás a hitterjesztés gondolatával is kapcsolódott, egy új misszíós típus alakult ki. Ez az emberi személy kiteljesedését a vértanúságban látta. Vojtech kilenc évet töltött Magdeburgban és ennek az eszménynek, ennek az új típusnak radikális megtestesítőjéve vált. Magdeburg érseke, Adalbert bérmálta meg őt és saját nevét adta neki. Így lett Vojtechből Adalbert. Fiatalon került Prága püspöki székére. A cseh belpolitikai harcokban családja, a Szlavnik nemzetség majdnem teljesen elvérzett. Ezeket a politikai feszültségeket és térítő munkájának eredménytelenségét idealizmusa nem tudta elviselni. Rómába ment, ahol aszketikus hajlamainak igazi otthonát a szent Elek kolostorban lelte meg. Pápai parancsra azonban vissza kellett térnie egyházmegyéjébe. Helyét persze most sem találta. Ezért hithirdetőként a pogány poroszok közé ment, ahol 977-ben vértanúhalált halt.

Magyar kapcsolatairól az egykorú források közül csak Querfurti Brúnó beszél, aki Adalbert életrajzához Magyarországon is gyűjtött anyagot. Erről így ír: « Nem

szabad elhallgatni, hogy ő hol követeit küldte a szomszédos magyarokhoz, hol személyesen ment hozzájuk és egy kissé eltávolítva őket tévhitüktől a kereszténység árnyékát nyomta rájuk » (idézi Bogyay, *Stephanus Rex* 14). Adalberttal való kapcsolatra utal az esztergomi várkápolna Géza fejedelem korából, amely a prágai székesegyház védőszentjének, Vidnek nevét viselte. Az ebből a korból származó közös patrónusok a történelem kutatóinak sokat elárulnak a kapcsolatokról és az egyes irányzatok behatásairól. Ezért azokat tekintetbe kell vennünk.

Istvánt valószínűleg Adalbert püspök bérmálta meg. Sőt egy bajor hagyomány szerint Adalbert eskette össze Scheyernben Gizellát Istvánnal. Végül azt sem szabad elfelednünk, hogy István király az esztergomi székesegyházat Adalbert tiszteletére szenteltette.

A fiatal István Adalbertban egy igazi, kemény keresztény férfit ismert meg. Adalbert a politikával nem sokat törődött, sőt valószínű az egyházi szervezettel sem. Egy eszmének élt, amit teljesen elfogadott és amiért képes volt meghalni. Ezt a magatartást látjuk Istvánban is. A belső, a lelki hasonlóság lehetett az oka annak, hogy Adalbert Istvánra olyan nagy hatással volt.

Egy történelmi személyiséget a korabeli forrásokból és műveiből ismerhetünk meg. Ezek nekünk Szent Istvánban egy tetterős férfit mutatnak. Családi öröksége az értelem és akarat síkján elsőrangú volt. Emberismeretéről, szervező és vezető képességeiről egyházi és világi alkotásai tanúskodnak. Mindehhez hozzájárult a korában uralkodóknál ritkaság számba menő műveltsége. Életrajzírója megjegyzi — s nincs okunk arra, hogy szavaiban kételkedjünk — hogy már serdülőkorában elvégezte az « ars grammatica »-t, ami persze nemcsak a latin nyelvtan ismeretét jelentette, hanem egyházi és világi szerzők olvasását, s talán a szentírás tanulmányo-

zását is. István saját életében megvalósította azt az eszményt, amit Szent Ágoston az igazságos, kegyes és békeszerető király képében rajzolt meg. Szent István arra törekedett, hogy mindenkinek egyforma mértékkel mérjen, akár jutalomról, akár büntetésről volt szó. A vendégszeretetet nemcsak fiának ajánlotta, hanem maga is megvalósította, megtartásán pedig őrködött. Erre vezethető vissza kemény büntetése is, mellyel azokat a magyarokat sújtotta, akik hatvan bebocsátást kérő besenyőt megöltek. Persze Szent István is korának gyermeke volt, s az akkor általánosan érvényben lévő törvényeket alkalmazta. Azok pedig a mi szemünkben sokszor kegyetlennek tűnnek. Vazult, aki fellázadt ellene, megvakíttatta, de leszármazottait korában szokatlan nagylelkűséggel kímélte. Ezért Vazul fiát csak számkivetésbe küldte. Szent István képes volt arra, hogy ellenségeinek megbocsásson. Ezt tette ellene forduló nagybátyjával, Gyulával és annak családjával is. Amikor pedig Gyula Lengyelországba ment, feleségét utána engedte. Erről a tettéről így ír egy korabeli német krónikás: « Gyula feleségét nem tudta kiszabadítani a fogságból és így még ellenséges unokaöccse kezéből mint önkéntes ajándékot kellett megkapnia. Soha sem hallottam, hogy bárki ilyen kíméletesen bánt volna a legyőzöttekkel, mint István király. Azért adott neki az Isten is ebben a várban és másutt mindegyre győzelmet » (idézi Bogyay, *Stephanus Rex* 24). Ajtony fiai is tovább élhettek birtokukon, miután István legyőzte apjukat. Szent István nem volt könyörtelenül ítélkező bíró. Terveit azonban következetesen végrehajtotta. Ehhez tartozott a kereszténység meghonosítása is. Ha ebben fegyverrel akarták gátolni, maga is fegyvert fogott.

Ez a magatartás nem zárja ki azt, hogy Szent István igazán a békére törekedett. Fiának, Szent Imrének adott intelmeiben olvashatjuk, mit értettek akkoriban a

békén. Arról van szó, hogyan kell bánni a világi hatalom támaszaival. A részlet így szól: « Uralkodj mindannyiukon harag, gőg, gyűlölség nélkül, békésen, alázatosan, szelíden; tartsd mindig eszedben, hogy minden ember azonos állapotban születik, és hogy semmi sem emel fel, csakis az alázat, semmisem taszít le, csakis a gőg és a gyűlölség... Az erények mértékével irányítsd az ispánok életét, hogy téged mindig szeretve szakadatlanul ragaszkodjanak a királyi méltósághoz és királyságod mindenek felett békés legyen » (idézi Bogyay, *Stephanus Rex* 47).

Szent István hosszú uralkodása javarészt békében telt el. Ez a belső biztonság sok külföldinek feltűnt, főleg nyugateurópai zarándokoknak, akik Magyarországon keresztül mentek a Szentföldre. Véleményüket egy francia bencés szerzetes így foglalta össze: István « idejében majdnem mindenki, aki az Úr sírjához Jeruzsálembe kívánt utazni, kezdett lemondani a szokásos tengeri útról és ennek a királynak az országán keresztül ment oda. Ő pedig az utakon mindenki számára a legnagyobb biztonságot teremtette; akárkit meglátott, úgy látta vendégül, mintha testvére lett volna, és mérhetetlen ajándékot adott neki. Ez a körülmény mind a nemességből, mind a köznépből számtalan embert indított arra, hogy Jeruzsálembe menjen » (idézi Bogyay, *Stephanus Rex* 40). Ezt a véleményt a híres Cluny kolostor apátja, Odiló is bizonyítja levelében, amit István királynak írt: « Odiló testvér levele urához, Isten békeszerető szolgájához, a kiváló István királyhoz. Hogy lelkeden mennyire elárad az isteni vallás és az istentisztelet iránti szeretet, szinte az egész világ hirdeti, leginkább pedig azok tesznek róla bőséges tanúbizonyságot, akik az Úr sírjától visszatérnek » (idézi Bogyay, *Stephanus Rex* 41).

Szent István vallásos jellemét életrajzírója, Hartwig

püspök foglalta össze találóan a 12. század elején: « úgy jelent meg mindig, mintha Isten ítélőszéke előtt állna, benső tekintetével az Isten jelenlétét szemlélte, áhítatos arckifejezéssel. Minden tettével arról tett bizonyságot, hogy Krisztust hordozza ajkán, Krisztust szívében, Krisztust cselekedeteiben » (idézi Hermann, *A katolikus egyház története* 24).

Szent István egyéniségét próbáltuk felvázolni. A nagy királyban és államszervezőben kerestük az embert, akinek életét teljesen a hit hatotta át és irányította. Alkotása természetesen nem választható el személyiségétől.

3. *Egyházszervezet*

Már utaltunk arra, hogy az ország igazi megtérítése a keresztség felvételével nem történt meg, hanem inkább akkor kezdődött igazán. Ez a hittérítés azonban bizonyos szervezetet tételezett fel s nem lehetett kizárólag csak vándormissziós munka. Említettük azt is, hogy Magyarországon már püspökök működtek: a keleti országrészeken a bizánci Hierotheosz, Géza fejedelem területein pedig a Sankt Gallen-i Brúnó. Egyházmegyéik nem voltak, főleg nem a mai értelemben. Missziós, vagy akár vándor-püspököknek is nevezhetjük őket. Az egyháztörténelem folyamán a germán népek megtérítésénél többször találkozunk velük. Csak akkor szűnt meg ez a püspöki intézmény, amikor az egyházi szervezet világosan meghatározott renddel létrejött. Magyarországon ez Szent István király uralkodásának idejében történt.

A magyar egyházi szervezet kialakítása szorosan összefügg a királyság megalapításával. Abban a korban püspökségek alkotása a királyok magától értetődő joga volt. István mint fejedelem a vetélytárs Koppány legyőzésével bebizonyította, hogy Magyarországon a hatalom

az ő kezében van. Tehát keresztény szempontból nemcsak alkalmas a királyi trónra, hanem képes is annak elfoglalására és megtartására. De ki adhatott neki királyi méltóságot? A nyugati kereszténységben a 10. században általános volt a vélemény, hogy uralkodói cím és felségjelek adományozása császári előjog. Az állami és egyházi élet azonban akkor annyira összefonódott, hogy a császár ezt az előjogot a pápa beleegyezése nélkül nem gyakorolhatta. De a pápa sem tehetett valakit csak a saját akaratából királlyá.

A magyar királyság megalapításához tehát szükség volt a pápa és a császár hozzájárulására. Erről írja a kornak jó ismerője, Bogyay Tamás, Szent Istvánról szóló szép könyvében, a *Stephanus Rex*-ben: « A keresztény Nyugat történetében pedig épp ekkoriban egy páratlan, soha többé vissza nem térő konstelláció állt elő. 999-ben az ifjú III. Ottó császár... tanítómesterét, Aurillac-i Gerbertet emelte II. Szilveszter néven Szent Péter trónjára. Az Örök Városban most tehát egymás mellett székelt a nyugati kereszténység két legfőbb hatalmának képviselője olyan egyetértésben, amilyent nem ismertek sem az elődök, sem az utódok. Így próbáltak meg közös erővel megteremteni egy keresztény birodalmat, amely nem politikai hatalmi képződmény lett volna, hanem a keresztény országokat egyetemesen összefogó hierarchia, amelyet 'jobb római birodalomként' akartak szembeállítani a bizánci imperiummal. Ennek... a rómaiak birodalma felújítása gondolatnak a gyakorlati kormányzásban csődött kellett mondania... Ez tette azonban lehetővé, hogy Cseh-, Morva- és Lengyelországgal ellentétben az utoljára megtért Magyarország a nyugati államhierarchiába való beillesztése után és a császár eszmei felsőbbségének elismerése mellett a valóságban teljesen független maradt » (22.o.).

Ennek az általános történelmi helyzetnek ismerete

számunkra igen fontos. A múltban sokat vitatkoztak azon, ki is küldte Szent Istvánnak a koronát, a pápa vagy a császár. A források alapján ezt a kérdést ma már eldönteni nem lehet, de nem is fontos. Hiszen éppen a két hatalom, a pápai és a császári egyetértése tette lehetővé azt, hogy Szent István kívánsága olyan gyorsan és problémamentesen teljesült. A magyar állam szempontjából lényeges mozzanat, hogy István királlyá emelése egyáltalán nem jelentett hűbéri viszonyt a császársággal szemben, hanem független, önálló királyság maradt. Ennek az állami önállóságnak jele és biztosítéka volt az egyház függetlensége is a német egyháztól.

A magyar egyházszervezet jogi kezdetét 1001 április hónapjára tehetjük. Ekkor erősítette meg a pápa Ravennában az esztergomi érsekség alapítását. Szent István Magyarország első egyházi felosztásakor a már meglévő állami szervezetet vette alapul. Jellemző, hogy az első alapításoknál az Árpád nemzetség fő szálláshelyei jöttek számításba, ami arra enged következtetni, hogy ott léteztek az első templomok és esetleg a missziós püspökök térítő központjai. A fő szálláshelyen, Esztergomban alapította Szent István az érsekséget, a magyar egyház jogilag első és legfontosabb egyházmegyéjét. Az érsekséget a király Szent Adalbert emlékének szentelte. Feltűnő, hogy az esztergomi egyházmegye csak a Dunától északra fekvő területeket foglalta magába. A Dunántúlon csak a vár és a város tartoztak hozzá. Úgy látszik, hogy a dunántúli területeken a királynő városában, Veszprémben alakult egyházmegyének bizonyos előjogai lehettek. Talán egy missziós püspöknek lehetett már korábban székhelye. Az Árpád nemzetség birtokterületére esett a kalocsai egyházmegye is, ahol 1002-ben Anasztáz-Asrik apát lett a püspök. Ő Szent Adalbertnak volt tanítványa. Lengyelországból

jött Magyarországba, és Szent István követeként járt a pápánál. Ő hozta a koronát és az egyházszervezést megerősítő pápai okiratot is. A negyedik egyházmegye, amelynek alapítását szintén erre az időre kell tennünk, az egri püspökség volt. Ez Szent István sógorának, a nádornak szállásterületét foglalta magába. Nem tudjuk pontosan, mikor alapította Szent István a győri egyházmegyét. Egy azonban biztos: 1009-ben már létezett.

István király utolsó belső harca Ajtonnyal volt, akit 1008-ban legyőzött. Ezzel megnyílt az út arra, hogy az ország egész területét bevonja az egyházszervezetbe. 1009-ben megtörtént a püspökségek újjászervezése. Ebből az évből Szent István két okiratának szövegét ismerjük. Az egyik a veszprémi egyházmegyét írja le. Határaiból megállapítható, hogy a győri egyházmegye akkor már létezett, és az ország nyugati részét foglalta magába. Ugyanebből az okiratból az is kitűnik, hogy a váci egyházmegye még nem állt fenn, mert Veszprémhez tartozott Visegrád vármegyének a Dunától keletre fekvő része is. A másik okirat a pécsi egyházmegye alapítólevele. A határok leírásából kitűnik, hogy Somogy megye nem tartozott sem a veszprémi, sem az új pécsi püspökséghez, hanem a pannonhalmi bencés apátsághoz. De erről később még szó lesz. Ugyanebben az évben alapította szent István az erdélyi egyházmegyét is. Feltűnő, hogy a püspökség neve nem egy városhoz, hanem egy országrészhez kapcsolódott. Ennek oka talán az lehet, hogy az első püspök egy térítő szerzetes volt. Missziós útjainak kiindulópontját azonban Gyulafehérvárban kell keresnünk.

Ezzel azonban Szent István még nem fejezte be egyházszervező tevékenységét. Később még három egyházmegyét létesített: a biharit, amelynek alapítását arra az időre tehetjük, amikor Imre a bihari hercegséget elnyerte. A csanádi püspökségről pedig tudjuk, hogy a király

1030-ban fiának nevelőjét, Szent Gellértet küldte Marosvárra, Csanád vezér területére, hogy szervezze meg az egyházmegyét. A tizedikről, a váci püspökségről tudunk ebből az időből a legkevesebbet. Az új egyházmegyék miatt a régiek közül főleg a kalocsai veszített el sokat területéből. Ennek kárpótlására Szent István a püspökséget érseki rangra emelte. Ezzel lényegében befejeződött az egyház magyarországi megszervezesése, amely, ha változtatásokkal is, de ma is fennáll.

Szent István nemcsak az egyházmegyéket szervezte meg, hanem kolostorokat is alapított. Ezek közül a legfontosabb a pannonhalmi bencés apátság. Ki kell emelnünk, hogy a kolostor építését még Géza fejedelem kezdte el. Célja bizonyára az volt, hogy papokat és szerzeteseket neveljenek a magyarországi térítő munkára. Az anyagi ellátásról, hasonlóan az egyházmegyékhez, a hozzácsatolt területek tizedével gondoskodtak. Az apátságnak Szent István Somogy megyét adta, amely akkoriban kiterjedt a Dráván túlra is. A kolostor jogi helyzetét Anasztáz apát határozta meg. A pannonhalmi Szent Márton kolostor olyan szabadságokat, jogokat kapott, mint amilyenekkel a Monte Cassino-i apátság rendelkezett. Ennek legfontosabb következménye az volt, hogy a király a kolostort kivette a helyi püspök joghatóságából, és közvetlenül az esztergomi érsek alá helyezte. Ezzel az apátság helyzete bizonyos mértékig hasonlóvá vált az egyházmegyékhez.

További kolostoralapításra nem térhetünk ki, egyet azonban feltétlenül meg kell említenünk. Ez a veszprémvölgyi görög apácakolostor, mely a bizánci kapcsolatok istván-kori fennállásának bizonyítéka. Szent István ezt az apácakolostort valószínűleg akkor alapította, amikor az Imre herceg feleségének szánt bizánci hercegnő Veszprémbe érkezett. Maga az alapítólevél is görög nyelvű volt.

II. A KERESZTÉNY KÖZÉPKOR MAGYARORSZÁGON

1. *Hitélet az Árpádok alatt*

A magyarok megtérése utáni első századok keresztény életével szeretnénk most foglalkozni. Nem egyszerű feladat ez, mert a források javarésze, amely nekünk felvilágosítást tudna adni, az idők folyamán elveszett. Melyek ezek? Az első helyen a korabeli kéziratos misekönyveket kell említenünk. Ezekből azonban csak hetet ismerünk, amelyek a 14. század előtt Magyarországon használatban voltak. A szertatáskönyvekből még kevesebb maradt fenn. Pedig ezek lennének a vallási gyakorlat, a szentségek kiszolgáltatásának ismeretére a legfontosabb művek. A ránk maradt egykorú vallásos irodalomból leginkább csak első szentjeink életrajzai, legendái ismeretesek.

Másik fontos forrásunk a hitélet kutatására az állami és egyházi törvények szövege. Mivel az állam és az egyház élete a középkorban teljesen összefonódott, sok egyházi törvény került bele az állami törvénykönyvbe. A kifejezetten egyházi törvényhozást a korabeli egyházmegyei vagy nemzeti zsinatok határozatai tartalmazzák. Ezekből nagyon sok adatot olvashatunk ki a korabeli vallásos gyakorlatról. A teljes életet persze ezek sem tükrözik, hanem inkább csak részleteket mutatnak, mégpedig olyanokat, amelyek az általános gyakorlattól elütnek. Nagyrészük vagy tilalmat tartalmaz, vagy előírást, amely talán feledésbe merült gyakorlat megtartását sürgeti. Azt is mondhatnánk, hogy itt a negatív kép az erősebb. Fontos tehát, hogy a törvények és a zsinati határozatok tárgyalásánál ezt a szempontot mindig tekintetbe vegyük.

A vallásos élet legfontosabb elemei közé tartoznak a szentségek. Először tehát ezek kiszolgáltatásával kell foglalkoznunk. A keresztség szentségét az egész középkoron keresztül háromszori vízbemerítéssel szolgáltatták ki. A háromszori leöntést a szabályok csak a keresztelendő betegsége esetén engedték meg. Az újszülötteket nyolc napon belül meg kellett keresztelni. Közeli rokon nem lehetett keresztszülő. Az újabbkori gyakorlattal ellentétben a középkorban a gyermekek vallásos nevelése, a legfontosabb imák és a hit elemeinek megtanítása a keresztszülők feladatai közé tartozott. Ez annál fontosabb volt, mert abban a korban mai értelemben vett hitoktatás egyáltalán nem létezett.

A mai gyakorlattól leginkább a bűnbánat szentségének kiszolgáltatása tér el. A középkorban még Magyarországon is létezett a nyilvános bűnbánati elégtétel. Ezt főleg súlyosabb bűnökre szabták ki, ha azok ismertek voltak. Úgy látszik, hogy a nyugaton a hetedik-nyolcadik századból ismert úgynevezett bűnbánati elégtételkönyvek túlzott és hosszú vezekléseit Magyarországon már nem vezették be, de a nyilvános elégtétel megvolt. Nem számított ritkaságnak, ha valakinek hetekig kenyéren és vízen kellett böjtölnie. Az első esztergomi zsinat előírta, hogy az egyházmegyék székhelyein a püspökök vezeklőházakat rendezzenek be. Ennek a nyilvános bűnbánati elégtételnek nagy szerepe volt a bűn igazi lényegének megismerésében. A bűn ugyanis nemcsak magánügy, s nemcsak a bűnös Istenhez való viszonyát érinti. Minden bűnnek van egy közösségi vonása is. Nemcsak Istent, az isteni törvényt sérti meg a bűn, hanem a hivők közösségét, az anyaszentegyházat is. Ezért volt a nyilvános bűnbánati elégtétel egyik fő vonása az egyház közösségéből való kizárás. A nyilvános bűnösöket a nagyböjt kezdetén a székesegyházból kizavarták, « mint ősszüleinket a paradicsomból ». A feloldozást csak nagy-

csütörtökön kapták meg, és akkor térhettek vissza a keresztény közösségbe. A fülgyónás, amely a középkorban már megvolt és lassan az általános bűnbocsátási gyakorlattá vált, a bűnnek ezt a lényeges közössége jellegét feledteti el, sajnos, a vallásos élet rovására.

A keresztény élet központja az Oltáriszentség, Jézus Krisztus jelenléte köztünk a kenyér és bor színe alatt. Az átváltozás a szentmisében, Krisztus keresztáldozatának vér nélküli megújításában történik. Már Szent István előírta törvénykönyvében, hogy minden tíz falu köteles templomot építeni. A vasárnapi és ünnepi misehallgatást is több állami törvény tette kötelezővé. Az első esztergomi zsinat a misemulasztó nemest tizenegy, a jobbágyot hét napi vezekléssel sújtotta. A gyakori szentáldozás a középkorban még nem létezett. A törvények a középkor elején az évi háromszori áldozást írták elő, karácsonykor, húsvétkor és pünkösdkor. Mivel az áldozás a bűnbánat szentségével volt szoros kapcsolatban, annak főideje pedig a nagyböjtre esett, ezért már a 13. század végén az évi egyszeri, a húsvéti gyónás és áldozás lett a gyakorlat. Erre az időre megy vissza az egyház parancsa is: « bűneidet minden esztendőben meggyónjad és legalább húsvét táján az Oltáriszentséget magadhoz vegyed ». A szentmise liturgiájáról éppen a kevés forrás miatt nem mondhatunk sokat. Ennek az is oka, hogy akkoriban a keresztény nyugaton sem volt még meg az egységes, az egész egyházban használatos liturgia. Árpádkori megmaradt misekönyveinkben az Úrfelmutatás például még nem szerepelt.

Az egyházi évben fontos szerepet töltöttek be az ünnepek. Számuk a középkorban sokkal nagyobb volt, mint manapság. Ismertek az 1092-es szabolcsi zsinat ilyenirányú előírásai. Négynapos ünnep volt karácsony Szent István vértanú, Szent János evangelista és az aprószentek napjaival, azonkívül húsvét és pünkösd. Az

Úr ünnepei voltak még: Jézus körülmetéltetése, vagyis újév, háromkirályok január 6-án, a kereszt feltalálása májusban és felmagasztaltatása szeptemberben. Mária ünnepek voltak: gyertyaszentelő február 2-án, Nagyboldogasszony augusztus 15-én és Kisboldogasszony szeptember 8-án. Mindenszentek és keresztelő Szent János napjai is ünnepek voltak. Az apostolok közül Fülöp és Jakab, Péter és Pál, Jakab, Bertalan, Máté, Simon-Júdás, András és Tamás szerepeltek. A szentek közül naptári sorrendben György, Lőrinc, István király, Gellért, Mihály, Imre, Márton, Móric és Miklós napjai voltak ünnepek. Ezekhez csatlakoztak Kálmán király idejében a Szentháromság ünnepe és már a 13. század végén Úrnapja. A Pray-kódexben körülbelül 1200-ból szerepel mint ünnep Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25-én) és a bizánci eredetű Mária bemutatása a templomban (november 21-én). December 7-én pedig már megtalálható ebben a kódexben, bár még nem parancsolt ünnepként, Mária fogantatásának napja, ami a Szeplőtelen Fogantatás őse. Az árpádkori magyar egyházi évre jellemző, hogy Márián kívül csak férfi szentek szerepeltek az ünnepek listáján.

A betegek kenetével is az előírásokban találkozunk. Ha valaki saját hibájából szentségek nélkül halt meg, nem kapott egyházi temetést. Ha rokonai mulasztották el, hogy időben értesítsék a plébánost, negyven napig kellett vezekelniök. Ugyanez a büntetés érte a bírót és a két legidősebb esküdtet, ha a betegnek nem volt rokona és egyedül halt meg. Ha Magyarországról nincs is rá kifejezett emlékünk, mégis meg kell említenünk azt a sajnálatos szóhasználatot, amely itt vette kezdetét. A betegek szentségeihez tartozott a bűnbánat, az olajjal való megkenés és a szentáldozás. A szertartásban ebben a korban változás állott be. A beteget most már az áldozás után kenték meg szentelt olajjal. A szertar-

táskönyvek egyszerű előírása így hangzott: utoljára a kenet. Ebből lett évszázadokra az « utolsó kenet » kifejezés minden sajnálatos lélektani terhével, és így a betegek kenete szentségének tartalmi meghamisításával is. Ezért mindent meg kell tennünk, hogy ez a helytelen kifejezés a közhasználatból, a helytelen értelmezés pedig a köztudatból minél előbb eltűnjön.

Az egyházi rend szentségéről, a papságról később lesz szó helyzetükkel és a lelkipásztorkodással kapcsolatban. A hetedik szentség, a házasság érintette leginkább a világi társadalmat. Az egyház számára már a germán népek megtérésénél is, de most a magyaroknál is nagy nehézséget jelentett a házasság felbonthatatlanságának érvényre juttatása. Ez csak fokozatosan sikerült. Szent István törvénykönyvében még szerepel, hogy az elhagyott asszony püspöki engedéllyel újra férjhez mehet, sőt a feleség utálatából idegenbe szökött férjnek is megengedte a nősülést, ha felesége is újra férjhez ment. A 11. század végén az első esztergomi zsinat igyekszik megszorítani a válás lehetőségét. A második esztergomi zsinaton azonban már teljesen érvényre jut az egyház tanítása. Ugyanígy tiltja ez a zsinat a titkos házasságot is, és előírja, hogy az az egyház és tanúk előtt történjék.

A bérmálásról mint külön rítusról ebből a korból nincs tudomásunk. Valószínűleg még a keresztséggel volt szoros kapcsolatban.

2. *A szerzetesrendek*

A szerzetesi eszmény alapjait a szentírásban, közelebbről az újszövetségben kell keresnünk. Lényeges az aszkézis, az önmegtagadás tágabb értelemben. Az aszketikus életmód azt jelenti, hogy szabadon lemondunk olyan magatartásról, amely az emberi lét megvalósításá-

hoz alapjában hozzátartozik. Az élet e szabad korlátozásának, « beszorításának » indítóoka vallásos: « az Isten dicsőségére », « a mennyek országa érdekében » történik. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk az újszövetséget, figyelmünket nem annyira az egyes kifejezésekre kell fordítanunk, hanem inkább az általános alapmagatartásra, Krisztus követésére. Közel van az Isten országa, a mi emberi világunk pedig múlandó. Ezért írta Szent Pál a korintusiaknak: « Azt mondom tehát, testvérek: az idő rövid, ezért akinek van felesége, éljen úgy, mintha nem volna; aki sír, mintha nem sírna; aki örül, mintha nem örülne; aki vásárol, mintha meg sem tartaná; s aki felhasználja a világ dolgait, mintha nem élne velük, mert ez a világ elmúlik » (1 Kor 7, 29-31).

A keresztény életet, Krisztus igazi követését, különböző intenzitásban tehetjük magunkévá. A szabad választásnak már az evangéliumban is bő tere van. Máté beszél olyan emberről, « aki a mennyek országáért önként mond le a házasságról » (Mt 19,12). Szent Péter pedig azt mondja Jézusnak: « Nézd, mi mindenünket elhagytuk és követtünk téged » (Mk 10,28). Ezzel az ősegyházban adva volt annak a lehetősége is, hogy a keresztények hitüket különböző fokon éljék meg. Két fő csoportot lehet megkülönböztetni. Az egyik a vándorapostolok életmódja volt. Amikor a keresztény közösségek szilárddá váltak, rájuk már kevésbé volt szükség. Ezért lett eszményük az aszketikus hontalanság ebben a siralomvölgyben. Szent Péter írta első levelében: « Szeretteim, kérlek benneteket, hogy mint idegenek és zarándokok tartózkodjatok a földi kívánságoktól » (1 Pét 2,11). Ugyanez a szellem jelentkezik a zsidóknak írt levélben: « A világ nem volt méltó rájuk. Ezért a pusztában, a hegyek között, a föld barlangjaiban és szurdokaiban bolyongtak » (Zsid 11,38). A másik kris-

tályosodási pont a szűzesség ideálja volt. Ki kell emelnünk, hogy a kereszténység első három századában ezt az életeszményt a közösségen, sokszor pedig a családon belül valósították meg. Azért ezt az életmódot családi aszkézisnek is nevezi a szakirodalom.

Ebből a vallásos légkörből származnak a szerzetesrendek. Az induláskor kettős irányról beszélhetünk. Elsőként a remetékkel kell foglalkoznunk. Nekik az ókeresztény irodalomban Szent Atanáz püspök állított maradandó emléket Remete Szent Antal életrajzával. A remeték legkedveltebb lakhelyei Egyiptom pusztái voltak. Teljes egyedüllétet azért nem kell elképzelnünk. A remeték életéhez hozzátartozott, hogy egy idősebb, tapasztaltabb lelkiatya vezetésére bízták magukat. Remete Szent Antal maga mondta, hogy a remete élete és halála attól függ, milyen volt a viszonya embertársaihoz.

A másik irány a közös élet felé haladt. Mit kell ezen a kifejezésen értenünk? Bacht Heinrich, a keresztény ókor szerzeteseinek egyik legjobb ismerője négy jellemző pontot emel ki: a közösségben való életet; annak egyformaságát; szabályhoz kötött életet és negyedszer a normális, egyáltalán nem rendkívüli életet (*Antonius und Pachomius*). Ezeket a jellemző vonásokat olvashatjuk ki az első szerzetes szabályokból, amelyeket Pachómius apát állított össze. Számunkra szinte elképzelhetetlen, de halálakor, 346-ban kilenc férfikolostor tartozott hozzá körülbelül kilencezer szerzetessel és két női kolostor.

A keleti egyházak másik rendalapítója Nagy Szent Vazul volt. Az ő szabályait követik nagyrészt ma is a görög-katolikus és görög-keleti szerzetesrendek, például a baziliták. Szent Vazul alapgondolata az volt, hogy Isten tervét az ember csak közösségben tudja megvalósítani. Ennek a közösségi életnek normája és irányadója kizárólag csak a szentírás. Ilyen elv alapján tudta

Szent Vazul szerzeteseit teljesen az egyház és az emberiség szolgálatába állítani. Minden nagy rendalapító teremtett egy normát, egy eszményt, amelyet rendje soha nem adott fel, hanem annak fényében próbálták a következő szerzetes nemzedékek kolostori életüket berendezni.

Ez áll a nagy nyugati rendalapítókra, Szent Ágostonra, Szent Benedekre és a későbbiekre is. A nyugati szerzetesrendek néhány pontban különböznek a keletiektől. Szent Ágoston óta jellemző rájuk, hogy szoros kapcsolatban álltak az egyházi közösségekkel, lelkipásztorkodással foglalkoztak és a tudományt is művelték. A szerzetesi élet kifejezett magyarázata, hogy a három evangéliumi tanácson, a szegénységen, tisztaságon és engedelmességen alapul, egy későbbi fejlődés eredménye. Ez a megjegyzés azonban csak a magyarázatot érinti, a lényeg, a szabadon választott ilyen életmód kezdettől fogva megvolt.

Magyarország megtérítésében bizánci és nyugati misszionáriusok vettek részt. Egy részük bizonyára szerzetes volt. A bizánci hatásról Hermann Egyed egyháztörténelmében megjegyzi: « A görög szerzetesek tevékenységéről a magyarság végleges megtérítésében nem olvasunk. Pedig görög monostor elég nagy számban lehetett Magyarországon, hiszen még 1204-ben is arról volt szó, hogy egy püspökségbe egyesíttessenek » (*A katolikus egyház története* 34). Oroszlámos, Visegrád és Szávademeter férfi, Veszprémvölgy és Dunapentele női kolostorainak a középkorban biztosan görög szertartású lakói voltak. Az egyház nyugati részében Szent István korában Szent Benedek szabályai voltak a szerzetesi élet alapjai. Ennek a bencés szellemnek gorzei reformmozgalma vált Magyarországon uralkodóvá. Ez az irány tette újra az apostoli működést, a misszionárius lelkületet a szerzetesi élet részévé. A korai magyar alapítások

közül a pannonhalmi és a pécsváradi apátság volt a legtevékenyebb. Szent István alapításának tekinthetjük még a bakonybéli és zalavári kolostorokat is. A király környezetéből kerültek ki Abasár, Tata, Ják és Marosvár monostorainak alapítói. A magyarországi bencés kolostorok számát a 12. század végén közel százra tehetjük.

A bencés rend reformága, a ciszterciek is elég korán megjelentek Magyarországon. II. Géza király 1142-ben alapított nekik a mai Bátaszék helyén kolostort. Virágkorukba a 12. század végén léptek, amikor III. Béla király francia felesége támogatta őket. A tatárjárás előtt már 25 ciszterci apátság szolgálta a magyar kereszténységet főleg francia szellemi kapcsolataival. A ciszterciek az ősi bencés eszményt akarták visszaállítani, s ezzel részben életközelségüket adták fel. Hatásuk környezetükre így is nagy volt. A rend gazdasági alapelve, hogy a monostornak a szerzetesek kezemunkájából kell megélnie. A kézi munkából nemcsak a segítőtestvérek, hanem az apát és a pap-rendtagok is kivették részüket. A középkor mezőgazdasági életére nagy hatással voltak. A háromnyomásos gazdasági rendszer — ugar, őszi gabona, tavaszi gabona — azonkívül a föld javítása az ő nevükhöz fűződik.

A középkori új szerzetesrendek is rövid időn belül megtalálták az utat Magyarországra. Ez azt jelenti, hogy a magyar kereszténység gyorsan az egyház szerves részévé vált. Még a rendalapító Szent Norbert életében, 1130-ban, létesült premontrei prépostság Magyarországon. Egy 1320-ból származó jegyzék szerint feltehetjük, hogy akkoriban a premontreieknek már több mint harminc prépostságuk volt hazánkban. Még gyorsabban terjedtek Magyarországon az úgynevezett koldulórendek. Assziszi Szent Ferenc 1182-ben született és 1226-ban halt meg. Alapításának, a « kisebb testvéreknek » első

háza 1229-ben létesült Egerben. Egy 1282-ben készült kimutatás szerint a Ferences Rendnek már ötvennégy kolostora volt nálunk. Igazi szegény életmódjuk, derűjük és prédikációik által nagyon közel jutottak a magyar nép lelkéhez. Majdnem olyan gyorsan terjedt a domonkos rend is, mint a ferenceseké. Női ágának még hivatalos rendi elismerése előtt már két rendháza volt: Veszprémben és Nyulak szigetén, a mai Margit-szigeten. Itt élte szerzetes életét 1252-től kezdve IV. Béla király leánya, Szent Margit.

Minden rendre nem térhetünk ki, de feltétlenül foglalkoznunk kell még az egyetlen magyar szerzetesrend, a pálosok alapításával. A remete életmódot a 13. század elején többen követték Magyarországon. Különösen a Mecsek hegységben élt sok remete. Bertalan pécsi püspök 1225-ben összegyűjtötte őket és a Jakab-hegyen kolostort alapított számukra. A tatárjárás borzalmai még több embert indítottak a bűnbánó életre és vezettek a magányba. Ekkor főleg a Pilis hegységben szaporodott meg a remeték száma. Özséb esztergomi kanonok, miután 1246-ban lemondott javairól, két társával a pilisi remeték közé ment és megszervezte őket. Megpróbálta, hogy Rómában a szabályokat a pápával elismertesse. IV. Orbán pápa először nehézségeket hozott fel és azt ajánlotta, hogy csatlakozzanak az ágostonrendi remetékhez. Özséb kérését azonban Aquinói Szent Tamás is támogatta, így a pápa 1262-ben megerősítette a pálos rendet. Még ugyanabban a században a rendnek 18 háza létesült, egy közülük a Szentföldön.

3. *Középkori iskolák*

Szent István királyról tudjuk, hogy már fiatal korában elsajátította a grammatika tudományát, vagyis megtanult latinul írni és olvasni. Ez akkoriban egy kivéte-

les és feljegyzésre méltó esemény volt, amit legendájának szerzője fontosnak tartott arra, hogy megörökítsen. A középkorban ugyanis az írás-olvasás szinte kizárólag csak papi vagy szerzetesi feladat volt. A királyi udvar, a kancellária hivatalnokai is nagyrészben írástudó papok közül kerültek ki. De hol és mit tanultak ők?

A tanulásnak a középkorban lényegében három útja volt: a plébániai, a kolostori és a káptalani iskolákban. A plébániai iskolákban az alapfokú ismereteket tanította a plébános egy vagy több fiúnak. A papok itt csak saját olvasás- és énektudásukat adták tovább a fiataloknak. A tanítás célja ugyanis nem volt más, mint az, hogy tanulóikat az egyházi funkciók elvégzésére alkalmassá tegyék. Ez nem haladta meg az egyházi szertartások ismeretét, valamelyes egyházi latin szókincset és a liturgikus énekeket. Ennyi tudás a 11-12. századtól kezdve elegendő volt ahhoz, hogy ezeket a fiatalokat a püspök papokká szentelje.

Az országban az első magyar papok valószínűleg a kolostori iskolákból kerültek ki. Pannonhalmáról írásbeli emlékünk van, hogy ott már a 11. század elején folyt a tanítás. Mór pécsi püspök írja a két felvidéki szerzetes, Zoárd és Benedek legendájának előszavában, hogy ő a pannonhalmi kolostorban volt « iskolás gyerek ». Ezt pedig körülbelül 1010-re tehetjük. Annak ellenére, hogy középkori iskoláinkról aránylag nagyon keveset tudunk, feltételezhetjük, hogy a kolostori iskolákban már a 11. és 12. században is bővebb ismereteket sajátítottak el a tanulók, mint a plébániai iskolákban. A főhangsúly a latin nyelv tanulásán volt: nyelvtan, kiejtés, helyesírás, vagyis a latin gyakorlati tudása. Itt a tanulóknak meg kellett tanulniok írni és fogalmazni is. Hiszen az ő feladatuk lett később okiratok kiállítása. Ehhez bizonyos jogi ismeretekre is szükségük volt. Fontos szerepet játszott az akkori életben a nap-

tár készítése és ismerete, amely bizonyos csillagászati és matematikai tudást tételezett fel.

A káptalani iskolák legtöbbje is körülbelül ugyanazt a tananyagot adta tovább tanulóinak, mint a kolostori iskolák. A káptalaniak püspöki székhelyeken vagy társaskáptalanok mellett létesültek. A káptalani iskolák növendékeinek kötelessége volt, hogy énekkel részt vegyenek a székesegyház liturgiájában. Adatunk van arról, hogy egy bajor szerzetes, Arnold, 1030 körül Esztergomban tartózkodott, ahol a regensburgi Szent Emmerám dicsőítésére néhány éneket írt, amit a klerikusok szeptember 12-én, Emmerám napján, a székesegyházban énekeltek.

A magasabb, ma azt mondanánk egyetemi szintű ismeretek a bölcselet és a hittudomány, a jog és az orvostan körébe tartoztak, és legtöbbször csak egyetemeken tanították őket.

Tankönyvekként Magyarországon is az egyházban akkor általánosan használt műveket vezették be. Írásbeli emlékünk van arról, hogy az első pécsi püspök, a francia származású Bonipert, a franciaországi Chartresből kért « Priscianus »-t, vagyis Caesariai Priscianus latin nyelvtanát. A chartres-i püspök, Fulbert készségesen teljesítette keleti püspöktársa kérését. Ismerjük a csanádi káptalani iskola tanítójának nevét is, Walter magisztert. Ezt az iskolát Szent Gellért alapította. Az iskola olyan gyorsan fejlődött, hogy Walter mester egyedül már nem tudta elvégezni a munkát. Ezért Gellért püspök Székesfehérvárról szerzett számára tanítótársat, a német Henriket. Ezentúl Henrik tanította a gyerekeket az olvasásra, Walter mester pedig az énekre.

A magyarországi iskolák 11. századi életére fontos emlékünk még a pannonhalmi apátság könyvtárjegyzéke körülbelül 1093-ból. Kifejezetten tankönyv volt Donatus latin nyelvkönyve két és Cato verses latin szólás-

mondásai három példányban. Mindkét könyv a korabeli iskoláknak elengedhetetlen tartozéka volt. De megvoltak Cicero beszédei Catilina ellen, valamint a középkor legismertebb, az akkori idők tudását lexikonszerűen összefoglaló műve, sevillai Izidor etimológiája is.

Az újabb szerzetesrendek közül a domonkosok hoztak nagyobb fejlődést az iskolák szervezetébe. Náluk már pontosan előírt tanulmányi rend szerepelt. Minden rendházukban volt egy lektor, akinek előadásait mindenkinek hallgatnia kellett. A rendtartományok számára előírás volt, hogy egy-két bölcseleti és hittudományi iskolát tartsanak fenn. Ez utóbbi 1300 körül már létezett Budán. A domonkos rendben még egyszerű hitszónok sem lehetett az, aki nem végzett legalább egy évig teológiai tanulmányokat. Arról nincs tudomásunk, hogy milyen mértékben voltak nyitottak a kolostori iskolák külső, nem szerzetesnek készülő fiatalok számára is. A 14-15. századtól kezdve valószínűleg csak rendtagok számára folyt a tanítás a kolostorokban.

A káptalani iskolákat a 13-14. században kezdték fejleszteni. Ez összefüggött az állami élet fejlődésével. Egyre nagyobb lett a hivatali apparátus, amely képzettebb embereket követelt. Erre utal az 1309-es budai zsinat. Itt előírták, hogy a nagyobb káptalani iskolákban jogot is kell tanítani, a többiekben pedig ki kell egészíteni a tanrendet a logikával. A határozatok kilencedik pontja elrendeli, « hogy a joghatóságunk alatt álló érsekségeknél alkalmazzanak egy szakembert az egyházjog tanítására, a többi székesegyháznál pedig a grammatika, illetőleg a logika tudományában jártas tanárt, aki az egyház kispapjait és a szegény tanulókat ingyen tanítsa, és másokat is, amennyit csak képes, tanítson » (idézi Mészáros, *Az iskolaügy története* 57). Ebből a rendelkezésből világossá válik, hogy a szegény tanulóknak nem kellett fizetniök tandíjat, melléje szállást kap-

tak az iskola épületében. Nekik meghatározott időpontban el kellett menniök a város jobbmódú polgáraihoz, hogy összeszedjék a nekik szánt adományokat, főleg élelmiszert. Ezeket a tanulókat nevezték mendikálóknak. Káptalani iskolák ismert rendtartásaiban mindig úgy szerepelnek, hogy ők mendikálnak (koldulnak), tehát ingyen kell tanítani őket.

Amíg Magyarországon nem volt egyetem, csak külföldön lehetett akadémiai fokozatokat szerezni. Főleg a párizsi egyetem vonzott nagyon sok diákot. Magyar szerzetesek, de mások is tanulhattak ott olyan híres tanároknál, mint Nagy Szent Albert, Aquinói Szent Tamás vagy Szent Bonaventura. Párizsba főleg azok kerültek, akik a hittudományban, a teológiában akarták magukat kiművelni. Valamivel később, de még a középkor folyamán magyar hallgatók mentek olasz egyetemekre is. Főleg kettő, a bolognai és a paduai vonzotta őket. Ezeknek az egyetemeknek jogi fakultásai akkoriban világhírűek voltak. A 13. században a veszprémi káptalan több tagjának volt jogi doktorátusa. A káptalan iskolájában az egyházi és világi jog tanítása magas fokú lehetett. Egy 1276-ban keltezett királyi oklevél megállapítja Veszprémről, hogy ott az ország jogainak megőrzését szolgáló jogtudomány tanítása folyik.

A középkorban csak az egyetemek adhattak akadémiai fokozatokat. Erre a jogot a pápától kapták alapítólevél formájában. Világi hatalom csak igen ritkán állított ki ilyen okiratot. A teljesen kifejlesztett egyetemnek négy fakultása volt. Az elsőt, a bölcsészetet minden hallgatónak el kellett végeznie, csak azután mehetett a teológiai, a jogi vagy az orvosi fakultásra.

Magyarországon az első egyetemet Nagy Lajos király alapította 1367-ben Pécsett. A pápai megerősítő oklevelet V. Orbán állította ki, aki azonban csak a bölcseleti, a jogi és az orvosi fakultást engedélyezte, a teoló-

giait nem. Ennek oka, hogy a párizsi egyetemnek sikerült megőriznie kizárólagos privilégiumát a hittudományi karra, főleg abban az időben, amikor a pápa szinte teljesen a francia királytól függött. Ez volt a helyzet különben a majdnem egyidejű bécsi és krakkói egyetemek alapításánál is. 1370-ben a bolognai egyetemről jött az egyházjog tanára Pécsre, Galvano Bettini. Sajnos csak két évig tanított nálunk, utána visszatért Olaszországba. Más tanár nevét nem ismerjük. Az egyetem valószínűleg rövidesen megszűnt.

1395-ben Zsigmond király próbálkozott egyetemalapítással Budán. Az egyetem kancellárja Órévi Lukács, az óbudai káptalan prépostja lett. 1410-ben újabb alapító bullát állított ki a pápa. Óbudán mind a négy fakultás működött, tehát a teológiai is. Az egyetem további létéről csak annyit tudunk, hogy a fakultások az 1414-es konstanzi egyetemes zsinaton képviseltették magukat. Az egyetem megszűntének idejéről nincs biztos adatunk. Mindkét középkori egyetemünk káptalani iskolából nőtt ki, s valószínű, hogy rövidesen újra ilyen iskolaként folytatta életét.

4. *Papság és lelkipásztorkodás*

A papság helyzete és tagozódása megfelelt az akkori feudális társadalomnak. Az alsópapság, azt is mondhatnánk, a lelkipásztorkodó papság szinte kivétel nélkül az alsóbb társadalmi rétegből került ki. Műveltsége és teológiai képzettsége az egész középkor alatt ugyanaz maradt, amit előzőleg megállapítottunk: falujában egy plébánosnál megtanult olvasni és énekelni — hozzátehetjük, latinul is. Rendelkezett hivatása legfontosabb ténykedéseihez, a szentségek kiszolgáltatásához és az igehirdetéshez elegendő ismeretekkel. Ezt azonban össze sem lehet hasonlítani a mai papi képzéssel. Mindjárt hozzá

kell tennünk, hogy a középkorban a követelmények sem voltak akkorák és olyan sokrétűek, mint manapság. A helyzet nálunk is ugyanaz lehetett, mint a középkor vége felé az egész egyházban. Az a pap, aki magasabb tanulmányokat végzett, főleg pedig, ha egy egyetemen tanult, vagy a tudományos munkánál maradt, vagy pedig kanonok és püspök lett, de a lelkipásztori munkából aligha vette ki részét.

A középkor társadalmi rendje szerint a felemelkedésnek szinte egyetlen útja a papság volt. Ez a tény, úgy látszik, elég sok embert vonzott az egyházi pályára. Ezért már az árpádházi királyok korában állami és egyházi törvények emelnek korlátot. Az első esztergomi zsinat 1104-ben meghatározza, hogy szolgát csak akkor szabad pappá szentelni, ha azt ura előzőleg szabadon bocsátotta. A szolgaszármazású papra azonban továbbra is fennálltak bizonyos határok. Száz évvel az esztergomi zsinat után a római hatóságok megállapították: ha a szolgát csak egy bizonyos egyház számára szabadították fel, helyhez kötöttsége megmarad és nem mehet át például egy másik egyházmegyébe. Jakab bíboros jelentette IX. Gergely pápának 1232-ben: az alsópapság megélhetési viszonyai olyan nehezek, hogy alig található az országban más, mint szolgaállapotú pap.

A papok számáról sajnos nem rendelkezünk elegendő adattal. Számuk azonban a középkor második felében magas lehetett. A 14. század közepén a veszprémi egyházmegyének egy adójegyzék alapján 487 plébániája volt, manapság 350. Az előbb megadott számban azonban nem voltak benne a kolostorok plébániái. Igen elterjedt volt az alapítványi misék rendszere, amely szintén nagyszámú papságot tételezett fel. Csak így érthető, hogy a 14. század végén Nagybányán 13 pap volt, akik naponta énekelték a zsolozsma egyes részeit is. Esztergomban a kanonokok száma a 14-15. században 40 kö-

rül mozgott. A főkáptalan azonban még 12 karpapot vett szolgálatába. Zsigmond király ezenfelül 12 királyi káplánt tartott a székesegyházban. Összesen évi 400 forint fizetést kaptak, ezért hetenként egy énekes misét kellett mondaniok a királyi családért. Esztergomban tehát akkoriban 65-70 egyházi személy élt, sőt valószínűleg jóval több. Ebben a számban ugyanis a szerzetesek nincsenek benn. Szalatnakon, egy Baranya megyei faluban a plébános mellett még három papról tudunk abból az időből. Ez a nagyszámú papság az alapítványi misén kívül aligha végezhetett más lelkipásztori munkát, ha vidéken a plébánosok is olyan szegények voltak, amint azt Jakab bíboros jelentése mondja. Így a stólapénzzel rendelkező egyházi teendőket bizonyára maguk a plébánosok végezték el. Egyre több kanonok és plébános akadt, főleg jól jövedelmező plébánián, aki nem szentelte fel magát, csak a javadalmakat élvezte, az egyházi teendők elvégzésére pedig rosszul fizetett helyetteseket alkalmazott. Az alsópapság helyzetére jellemző az is, hogy aránylag sok papot ismerünk, akik Dózsa György parasztfelkelésében részt vettek.

Meg kell még említenünk egy a papság életével kapcsolatos tényt. Az előírt nőtlenséget a papság alig tartotta meg. A zsinatok európaszerte is állandóan visszatérő, a cölibátust sürgető határozatai itt világosan mutatják a helyzetet. Ebben a kérdésben Magyarországon csak a 17. századtól kezdve állt be változás.

A főpapság a késő középkorban is, mint már korábban, a főnemesség közül került ki. A kinevezéseknél persze nagy szerepet játszott a király politikája is. Ha ő a nemesség uralmát meg akarta törni, a megüresedő püspöki székekbe főleg szerzeteseket és királyi káplánokat ültetett. A késő középkorban Magyarország püspökei nem adták a legjobb példát se papjaiknak, se híveiknek. Anyagiasság, javadalomhalmozás és hatalom-

keresés jellemezte őket. Ebben nem volt különbség, akár főúri, akár jobbágy családból származtak. Soknál előfordult az is, hogy csak a javadalmakat élvezték, de hosszabb ideig pappá sem szenteltették magukat. Erre a főpapi stílusra csak egy példát említek, Szalkay László prímást, aki a mohácsi ütközetben esett el. Egy jobbágysorba süllyedt nemes varga fia volt. 1511-ben II. Ulászló udvarában kancellári titkár. Eleinte aligha gondolt arra, hogy papi pályára lépjen. Csak Campeggio pápai legátus sürgetésére szenteltette fel magát, miután a váci és egri püspökségen keresztül 1524-ben esztergomi érsek lett.

A főpapság egyháziatlan életét és az alsópapság alacsony teológiai műveltségét leginkább a lelkipásztorkodás szenvedte meg. Pedig a hivőkben a vallásos igény nagy lehetett. Ennek egyik jele a sok misealapítvány vidéken is. Városokban és kolostorok mellett komolyabb vallásos élet fejlődhetett ki az úgynevezett vallásos társulatok és a harmadrendek keretében. A társulatok legtöbbször a plébániákhoz kapcsolódtak. A legrégibb az Oltáriszentség tiszteletére alapult, de igen kedveltek voltak a Mária-társulatok is. 1496 óta ismerünk rózsafüzértársulatot Magyarországon. Ezeknek közös ünnepeik, szentáldozásaik, az elhunyt tagokért mondott gyászmisék és közös imádságaik mind a hitéletet mélyítették el. Egyes társulatok szociális feladatokat is elláttak. Ezek voltak főleg a szegények és betegek gondozása, valamint kamatmentes kölcsönök folyósítása. A harmadrendek főleg a ferences és domonkos kolostorok mellett alakultak ki. Tagjaik az illető rend szellemét és vallási eszményét iparkodtak világi életükhöz alkalmazva megvalósítani. A társulatoknak és a harmadrendeknek fontos szerepe abban is megnyilvánult, hogy az igazi vallásosságnak közösségi jellegét helyezték előtérbe.

A hit elmélyítését szolgálták és a hit titkainak meg-

értését könnyítették meg a színes szertartások. Hermann Egyed ismertet egy esztergomi szertartást 1505-ből: A húsvéti vasárnapi vecsernye után körmenet indult a keresztkúthoz. Elől ment a zászlóvivő, őt követte egy ministráns albában a krizmával, a húsvéti gyertyatartó, ismét egy albás ministráns a szent olajokkal, a diakónus, a pap a tömjénezővel, gyertyát vivő ministránsok s végül a keresztvivő. A nép előtt a kanonokok haladtak. A menet kilencszer járta körül a keresztkutat, miközben a « Vidi aquam » latin himnuszt énekelték. A vecsernye utolsó két zsoltárát a szentélybe való visszatéréskor énekelték. Ez a szertartás három napon át ismétlődött (*A katolikus egyház története* 178).

Korábbi keletű egy vízkereszti játék, amely Hartvik szertartáskönyvében maradt fenn. Vízkereszt vecsernyéjének kilencedik feleleténeke után a három király — talán három fiatal kanonok — megpillantotta a csillagot. A « Stella fulgore » gregorián latin himnuszt énekelve három irányból a főoltárhoz közeledtek. Itt átvették az ajándékokat tartalmazó edényeket: Gáspár az aranyat, Menyhért a tömjént és Boldizsár a mirhát. Azután a nép felé fordulva megindultak a templom közepén trónuson ülő, írástudóktól körülvett Heródeshez, és itt lezajlott a Megváltó születéséről szóló énekes párbeszéd. A három király most újra megpillantotta a csillagot, s tovább vonulva a Szentkereszt-oltáron elhelyezett kép vagy szobor előtt átadták a Kisdednek ajándékaikat. Elaludtak, majd egy dalmatikába öltözött angyal felébresztette őket, hogy Heródes bosszúja elől más úton térjenek vissza hazájukba, azaz a mellékhajón át a sekrestyébe.

Legrégibb temetési szertartásunkról a Pray-kódex ad ismertetést. Miután a koporsót sírba bocsátották, a pap szenteltvízzel meghintette. Azután magyar nyelven szabadon tolmácsolt beszédet intézett a gyászoló közönség-

hez. Ez a híres « halotti beszéd ». Utána a Szentháromság nevében háromszor földet szórt a koporsóra és elmondott egy zsoltárt. Ezt követte a kötött latin szövegű könyörgés gyakran már magyar fordításban. A szertartást különböző latin imádságok fejezték be.

A középkorban egyházzenei kultúránk is igen magas fokon állt. Ezt nemcsak a sajátságos magyarországi gregorián dallamok jelzik, hanem az ismert magyar egyházi énekek is és a latin himnuszok magyar fordításai. Közvetett bizonyítékunk a késő középkor magyar nyelvű egyházi énekeire Oláh Miklós esztergomi érsek rendelete 1560-ból, mely szerint latin és magyar énekekből a templomban csak az énekelhető, amely biztosan legalább száz éves.

5. *Középkori zarándoklatok*

A zarándoklás vagy búcsújárás általános vallási ténykedés és megtalálható nem keresztény istenhivőknél is. Azt jelenti, hogy az emberek egy távoli szent helyre mennek el azért, hogy ott imádkozzanak. A kereszténység első és legfőbb zarándokhelye a Szentföld, ahol a hivők Jézus Krisztus földi életének és működésének emlékeit keresik fel. Már egy ókori keresztény író, Teodorét megjegyezte: « Nem azért zarándokolunk egy bizonyos helyre, mert azt gondoljuk, hogy Isten csak ott van jelen, hanem azért, mert ha valakit igazán szeretünk, nemcsak vágyunk utána, hanem annak is örülünk, ha ott lehetünk, ahol a szeretett személy élt » (*Histoire des moines* 409-411).

A Szentföld után időrendben, de jelentőségben is a római zarándoklat következett. Az elsődleges cél itt Szent Péter és Szent Pál apostolok sírja volt. Még az ókor végén és a korai középkorban egyes szentek sírjai is sok embert vonzottak. Elég, ha csak Szent Márton

püspök tours-i sírhelyére gondolunk. A szentek mellett Szűz Mária kegyhelyei lettek már a középkorban is igen kedveltek. A kereszténység felvétele után nem sokkal Magyarországon is megindul a zarándoklás és búcsújárás. A Szentföldön és az odavezető úton Konstantinápolyban, azután Rómában még Szent István király alapított zarándokházakat, bizonyára magyar búcsúsok számára. De az országon belül is ismerünk egész korai búcsújáróhelyeket, például a 12. századból Máriagyüdöt, a 14-ből Vácot, a 15-ből Sopronbánfalvát vagy a Somogy megyei Segesdet. Szent István sírját Székesfehérváron és Esztergomot is sokan keresték fel a középkorban, hogy ott imádkozzanak.

Részletesebben ki kell térnünk két nagy külföldi zarándokhely ismertetésére, amelyek a középkori magyar kereszténységgel és vallásos élettel szoros kapcsolatban voltak: ezek az ausztriai Máriacell és a nyugat-németországi Aachen.

Máriacell és környéke eredetileg a Sankt Lambrecht-i bencés kolostorhoz tartozott. A bencések a birtokaikon gyéren lakó embereik számára kis lelkipásztori állomásokat alapítottak, amiket cellának neveztek. Így kerülhetett egy bencés szerzetes valószínűleg a 12. század közepén abba a völgybe, ahol a búcsújáróhely ma is létezik. A hagyomány az 1157-es évet tartja az alapítás idejének. A bencés szerzetes hozta vagy ő maga faragta azt a Mária-szobrot, amely ma is a zarándoklat célpontja. Mennyi ideig élt itt ez az alapító szerzetes, arról semmit sem tudunk. Valószínűleg az ő szent életének emléke fonódott össze a kegyszoborral. Amikor azután a sírjánál történt imameghallgatások híre elterjedt, megindulhatott a zarándoklás is. A hagyomány szerint már a 13. század elején a znaimi őrgróf, I. Ottokár cseh király testvére, elzarándokolt oda feleségével hálából egy csodás gyógyulásért, és egy kápolnát építtetett. Úgy lát-

szik, hogy a zarándokok száma egyre jobban nőtt. Ezért a salzburgi püspök, akinek egyházmegyéjébe Máriacell tartozott, 1330-ban negyvennapos búcsút engedélyezett.

A máriacelli zarándoklat igazi fellendítését azonban Nagy Lajos királyunk kezdte. A Balkánon egy igen nehéz csata előtt, valószínűleg már az előrenyomuló törökök ellen, fogadalmat tett, s ezt a fogadalmát váltotta be a máriacelli gótikus templom építésével. 1377-ben Lajos király feleségével és kíséretével maga is Máriacellbe zarándokolt. Itt esküvői ruhájukat, Lajos király meg kardját is a Szűzanyának ajánlották fel. Legjelentősebb adományuk azonban az a Mária-kép, amely ma is a templom kincstárának középpontjában áll. A festmény eredetileg Nagy Lajos király házi oltárát díszíthette. Ettől az időtől kezdve Máriacell a magyarok egyik legkedveltebb búcsújáró helyévé vált. A mellékkápolnák közül is több magyar vonatkozású: a bal oldalon az elsőt Szent László, a negyediket Szent István és az ötödiket Szent Imre tiszteletére szentelték.

Az aacheni dóm Németország egyik legrégibb temploma és Nagy Károly császár sírhelye. Ez vonzotta oda a híveket. III. Ottó császár, aki nagyon vallásos volt, 1000-ben Aachenba zarándokolt, és megnyittatta Nagy Károly sírját. Ettől kezdve Aachen nemcsak a németrómai császárok koronázóhelye, hanem zarándoklatok célja is lett. Magyarországon Aachen hírét valószínűleg azok a Lüttich környéki telepesek terjesztették, akik 1052-ben nagy éhinség következtében hagyták el hazájukat és kerestek nálunk menedéket. A király az esztergomi egyházmegyében telepítette le őket. Első biztos történelmi adatunk azokat a magyar nemeseket említi, akik 1221-ben zarándokoltak Aachenba, és II. Endre király kérésére hazatértükben meglátogatták Türingiában Szent Erzsébetet, a király leányát.

1357-ben Nagy Lajos király felesége, Erzsébet ki-

rályné vonult be 700 lovas kíséretében Aachenba. Zarándoki ajándékként egy hímzett terítőt vitt magával, amelyen Mária képe volt. A Szűzanya köpenyét két angyal tárta szét. Alatta térdeltek jobbról Lajos király és balról a királyné gyermekeikkel, kíséretük, a kép előterében pedig a köznép. 1367. október 27-én szentelték fel a nyolcszögű dómhoz hozzáépített magyar kápolnát. 1374-ben Nagy Lajos maga is elzarándokolt Aachenba. A magyar kápolnában január 5-én írta alá alapítványlevelét, mellyel két magyar gyóntató megélhetését biztosította. Ez pedig azt jelenti, hogy nagyszámú magyar zarándoklatokra számítottak. 1381-ben a király megbízásából Ulrik, a pilisi ciszterci kolostor apátja és egy udvari káplán Aachenban felülvizsgálták az alapítvány helyzetét és a magyar kápolnát. Leltárjegyzékükben többek között ezek a tárgyak szerepelnek: két ezüst asztal, két ezüst gyertytartó, két ezüst és két arany vizes- és boroskancsó a szentmiséhez, három szentségmutató Szent István, Szent Imre és Szent László ereklyéivel, két aranyozott kehely, hat miseruha, teljes oltárdísz, amelyhez négy ezüst királyi címer is tartozott és egy misekönyv. Egy 1656-os kimutatás nagyjából ugyanezeket a tárgyakat sorolja fel, amelyekből több a dóm múzeumában ma is látható.

Korabeli feljegyzések arra mutatnak, hogy a magyaroknál nemzeti hagyománnyá vált az aacheni zarándoklat. Minden hét évben a vármegyék állítottak össze zarándokcsoportokat és látták el azokat útravalóval. A magyarok egy nürnbergi feljegyzés szerint a 15. században 600-800-as csoportokban érkeztek. A tehetősebbek közülük Miltenbergben hajóra szálltak s onnan Mainzig a Majnán, Mainztól Kölnig pedig a Rajnán hajón tették meg az utat.

Aachentől már nem volt messze a hollandiai Maastricht. Ott őrizték a híres fagyosszentek egyikének,

Szent Szervác püspöknek koporsóját. Ugyancsak ott találták meg a magyar zarándokok már Nagy Lajos korában a csodálatos Fekete Krisztust is, ezt a tiszteletreméltó nagy és régi feszületet. Ez egy diófából faragott 172 centiméteres gótikus Krisztus. Érdekessége, hogy az egész alak a karokkal együtt egy darabból van kifaragva. Meglepő, hogy ez a feszület mennyire utat talált a középkori ember kedélyéhez.

Kevéssel Mátyás király halála után, 1496-ban így ír a maastrichti krónikás: « a följebbvaló időkben nagyszámú zarándok jött a szent kincsek megtekintésére Maastricht városába sok idegen országból, kiváltképen pedig Magyarországból ». Úgyannyira, hogy a búcsú idején rendszerint magyarul tudó pap is tartózkodott a kolostortemplomban, hogy a magyar zarándokok szolgálatára lehessen. A krónikás, úgy látszik, szerette a magyarokat, mert sokat emlegette őket. A 14. század vége felé — vagyis Nagy Lajos uralkodása körül — történt egy magyar zarándokkal az, hogy ez a jámbor a szent kereszt egy darabkáját szerette volna magával vinni hazájába. De ahogy a kezét a rácson bedugta és a feszület lábából le akart vágni egy darabot, úgy megmerevedett a karja, hogy a rácstól el sem tudta mozdítani. Nagy rémületében beismerte vétkét, és fogadalmat tett, hogy minden hét évben elzarándokol ide és ezt a kötelezettséget az örököseire is továbbhagyományozza. Erre azután csodálatos módon meggyógyult. A krónikás szerint hosszú ideig látták még a maastrichtiak újra meg újra a jámbor zarándokot. S hogy a dolog valóban megtörtént, annak bizonyságául őriztek a nővérek egy kelyhet is, a magyar zarándok ajándékát.

A szent kereszt lábánál csodák is történtek. Az első hiteles följegyzést szintén egy magyarról olvashatjuk a krónikában. 1524-ben történt. Egy magyar nemesnek veszélyes betegség támadta meg a lábát. Daganatok és

fekélyek keletkeztek rajta, s egy orvos sem tudott segíteni. Ekkor gyóntatója azt a tanácsot adta neki, tegyen fogadalmat, hogy ha meggyógyul, elzarándokol Maastrichtba a Fekete Krisztushoz. És abban az órában, hogy fogadalmat tett, teljesen meggyógyult. Boldogan indult útnak, hogy Maastrichtban a szent kereszt előtt adjon hálát gyógyulásáért. Ott a kolostor gyóntatójának és három nővérnek mondta el ezt a történetet (Solymár, *Magyarok a Fekete Krisztusnál*).

Ezek a korabeli feljegyzések nemcsak azért fontosak, mert a magyarok zarándoklatairól adnak hírt nekünk, hanem azért is, mert jól jellemzik a középkori jámborságot.

III. A HITÚJÍTÁS ÉS A KATOLIKUS REFORM

1. *A hitújítás és előzményei*

Célunk a magyarországi egyháztörténelem tárgyalása. Magyarország azonban csak egy része az egész egyháznak. Ezt mindig szem előtt kell tartanunk. Van azonban olyan korszak is, ahol először az egész egyházat érintő eseményt kell jól ismernünk, és csak azután tárgyalhatjuk annak magyarországi hatásait. Ilyen a hitújítás kora. Előbb tehát, ha vázlatosan is, de foglalkoznunk kell vele.

A 16. századi egyházszakadás, a reformáció, az egyház történetének egyik fájdalmas pontja. Sok tényező játszott közre, amely egy szükséges és mindig is lehetséges megújulás helyett a szakadáshoz vezetett. Kifejezetten okokról nem akarunk itt beszélni, hanem inkább csak előzményekről és sajátos körülményekről.

A késő középkor életére döntő befolyást gyakoroltak az egyetemes egyházi zsinatok: a konstanzi, a bázeli és a firenzei. Itt lényegében kemény harc folyt arról a kérdésről, hogy az egyetemes zsinat felette áll-e a pápának vagy sem. A harcból a pápaság került ki győztesként. Ha a pápák hivatásuk magaslatán álltak volna, ez nem lett volna baj. A 15. század második felében azonban a reneszánsz kor pápái következtek, akiknél hiába keresünk lelkipásztori beállítottságot. Voltak közöttük művészetek pártfogói, politikusok, voltak, akik csak saját és családjuk hatalmának gyarapításával foglalkoztak. Arra gondoltak legkevésbé, hogy felelősek az egész egyház életéért. Életmódjuk, építkezéseik és néha háborúik sok pénzbe kerültek. Ennek előteremtésére a

római pápai kúria minden hivatali ügyért egy sor adót és illetményt szabott ki. Erre egy kis példa, hogy fogalmat alkothassunk magunknak arról, miről is van szó. A regensburgi dóm szónokát segédpüspökké nevezte ki a pápa. Örömét azonban nem kis mértékben csökkentette a számla, amit a különböző okiratok kiállításáért Rómából kapott. Többek között fölszámítottak neki a bullák és brévék megírásáért; a kérelemért, hogy püspökké szenteltethesse magát; egy javadalmi kérelemért, amelyet elutasítottak; a kérelemért, hogy a szentelést az előírt három hónap után tarthassa meg; azután a brévék kiállításáért, amelyekkel a kérelmekre válaszoltak; ezek iktatásáért; a bullák iktatásáért; ráadásul a borravalóért, hogy különböző regiszterekben néhány adatnak utánanéztek stb. A bürokratizmus diadalmaskodott.

A főpapság élete is sok kívánnivalót mutatott. Javarészük a nemességhez tartozott. A reneszánsz korban soknak közülük nagy műveltsége volt ugyan, de hiányzott belőlük az egyházias szellem. Legnagyobb hibájuknak azt lehet felróni, hogy sem a lelkipásztorkodással, sem a papság nevelésével nem törődtek. Bármilyen nagy is volt a hívekben a vallási éhség, a főpapság legtöbbször nem akart, az alsópapság meg nem tudott itt segíteni. Csak ezzel magyarázható, hogy Németországban és utána majdnem egész Európában a reformáció akkora visszhangra talált. Újra szeretném azonban hangsúlyozni, hogy bármilyen mélyre is süllyedt az egyház Európa egyes részein, a reformáció mégsem volt ennek szükségszerű következménye. Egy belső megújulás lehetősége fennállt, és a spanyol egyház egész 16. századi történelme mutatja, hogy ezt meg is lehetett valósítani.

Abban, hogy a hitújításból hitszakadás lett, Luther Márton nagy szerepet játszott. Ágostonrendi szerzetes volt. Kolostori életének kezdete óta nagy hatást tett

rá a szentírás. Nagyon szerette a zsoltárokat és Szent Pálnak a rómaiakhoz írt levelét. Mélyen vallásos ember volt. Nagy lelki küzdelmekben kereste az irgalmas Istent, de helyes ismeretére nem jutott el. Az igazságosan ítélő Isten képe teljesen hatalmába vette. Szerinte az ember természete a bűnbeeséskor annyira megromlott, hogy a keresztség után is csak bűnös cselekedetekre képes. A rosszra való hajlandóságot az ember nem tudja többé leküzdeni. Az akarat sem szabad többé, így annak sincs értelme, hogy üdvözülésünkre törekedjünk. Ezért nem érnek semmit a jócselekedetek sem. Lutherban sajnos megvolt a hajlandóság arra, hogy a szentírásnak azokat a részeit, amelyek gondolatmenetének ellene mondtak, egyáltalán ne vegye tekintetbe. Innen fakadtak túlzottan egyoldalú teológiai következtetései is. Mivel a rosszra hajló indulat az eredeti bűn lényegét teszi ki és az a keresztség után is létezik, ezért a megigazulás sem törli el a bűnt. Az megmarad, csak Isten Krisztus igazságosságára való tekintettel befedi, és nem rója fel nekünk. Ezért nincs helye a megigazulásban semmiféle emberi közvetítésnek sem, mint pl. egyes szentségeknek, az áldozatnak, a papságnak. Ezeket Luther mind kizárja.

Luther azonban nem teológiai tanok miatt vált ismertté és a reformáció gyakorlati elindítójává. Összeütközése az egyházi hatóságokkal más jellegű volt. Az a búcsúról szóló vitából indult ki. Ezért nevezhetjük ezt a vitát a lutheri reformáció kezdetének. Röviden a történet. II. Gyula pápa az új Szent Péter-bazilika építési költségeinek fedezésére búcsút hirdetett, melyet X. Leó pápa megújított. A búcsú, amely lényegében egy római zarándoklatot helyettesített, többek között azt jelentette, hogy búcsúlevelet lehetett vásárolni, amely engedélyt adott arra, hogy a levél tulajdonosa bármely papnál bármikor még a pápának fenntartott bűnök alól

is föloldozást kaphasson. A búcsú kihirdetése azonban a fejedelmektől függött, akik a bevételből részesedni akartak. Ilyen búcsú hirdetésére került sor 1515-től a brandenburgi őrgróf birtokain. Brandenburgi Albrecht magdeburgi érsek és halberstadti püspök volt. Amikor mainzi érsekké is lett, nagy adósságokba keveredett. A kiutat a római pápai udvar mutatta meg Albrechtnak. Egyházmegyéiben és családja birtokain nyolc éven keresztül hirdettethette a búcsút. A bevételnek azonban csak a felét kellett Rómában leadnia, másik felét adósságai törlesztésére fordíthatta. Albrecht belement az üzletbe és a dominikánus Tetzelt bízta meg a prédikálással. Mivel a búcsú teológiai alapjai sem voltak még teljesen tisztázva, a hitszónokok pedig az eredmény érdekében túlzásokba is mentek, ezért a lelkipásztorok számára mindebből sok probléma adódott. Ez indította Luthert is arra, hogy 95 tételét a búcsúról megfogalmazza. Egyik nürnbergi barátja azonban az ő tudta nélkül kinyomatta. Luthernak ez nem tetszett, mert ő az egészet csak teológusok számára szánta vitaalapnak. Ezért sietett most a nép számára is kifejteni nézeteit a búcsúról és a kegyelemről szóló beszédében. Albrecht és a dominikánusok Luthert Rómában feljelentették. Amikor Cajetan bíboros 1518-ban Augsburgban Luthert kihallgatta, főleg pedig az 1519-es lipcsei hitvitán, már fontosabb teológiai kérdések is szóba kerültek. Luther tagadta a pápa és a zsinat tekintélyét. 1520-ban három nagy reformációs művében nézetei már világosan állnak előttünk. Mire a pápa Luthert 1521-ben az egyházból kiközösítette, már késő volt. A reformációt nem lehetett többé feltartóztatni.

A magyar egyháztörténelem szempontjából azonban Kálvin János is igen fontos. 1509-ben született és Párizsban tanult. Ott ismerkedett meg Luther tanaival is. Körülbelül 1530-ra tehető, amikor elfordult a katolikus

egyháztól és a szentírást tette a vallásos élet kizárólagos mércéjévé. 1541-ben került másodszor Genfbe. Ekkor szervezte meg azt a közösséget, mely szerinte az Isten akaratának és a szentírásban lefektetett normáknak leginkább megfelelt. Számára a gyülekezet volt a hely és az eszköz, ahol és ami által az Isten országa és igazsága a világban megvalósul. Ez nem egy névtelen közösség volt, hanem megvoltak választott és kinevezett szervei. Négy hivatal vezette a gyülekezetet: 1. A pásztorok és prédikátorok. Feladatuk volt az igehirdetés, a szentségek kiszolgáltatása és az erkölcsi rend fenntartása. 2. A tanítók. Főleg hitoktatók voltak a különböző iskolákban. Ők gondoskodtak a prédikátorok képzéséről is. 3. Az úgynevezett « öregek » tanácsa. Ők a lelkipásztorokkal ügyeltek az egyházi rendelkezések megtartására és a közerkölcsre. 4. A diakónusok. Feladatuk a szegények és betegek gondozása volt. A gyülekezet vallásos életére még két szervezet vigyázott. Az egyik a pásztorok tanácsa volt. A tagok létszáma 5 és 20 között mozgott. Hetenként jöttek össze, és ők választották a gyülekezet prédikátorait és tanítóit. A másik szerv, a konzisztórium, a gyülekezet tagjainak életmódját kontrollálta. Kálvin keresztülvitte, hogy ez az erkölcsök bírósága a legnagyobb szigorral járjon el, és a halálos ítéletet se zárja ki a lehetséges büntetések közül. Kocka- és kártyajáték, tánc stb. tilosak voltak. Egy ideig a vendéglőket is jámbor társalgások helyévé alakították át.

Az istentisztelet rendje nemcsak a katolikus, hanem az evangélikus liturgiához viszonyítva is leegyszerűsödött. Középpontjában az igehirdetés állt, melyet zsoltárok és imák öveztek. A gyónást megszüntették. A templomokból kikerültek az oltárok és képek. A kálvinizmus saját híveit felelősségteljes cselekvésre nevelte világi dolgokban is. Kálvin és követői az evangéliumban nemcsak üdvösségünk jóhírét látták, hanem a tör-

vényt is, mely meghatározta az emberek társadalmi életét. Ezért kapcsolta be céljai elérésére az államhatalmat is, s ezért lett a kálvinizmus az európai politika fontos tényezőjévé.

2. *A reformáció terjedése*

Luther Márton tanainak és tevékenységének híre különböző utakon jutott el Magyarországra. A közvetítők hozzánk két irányból jöttek. Az egyik a humanista rotterdami Erazmus követőinek köre volt. Ezekhez tartozott Mária királyné, II. Lajos felesége. Humanista körének nem egy tagja rokonszenvezett Luther tanaival is. A műveltség képviselői e korban még leginkább a püspökök és a papság közül kerültek ki, akik néha öntudatlanul is a reformáció útját egyengették. Brodarics püspökről például az a hír járta, hogy egy kicsit lutheránus. A másik út Magyarország németajkú lakossága volt. Az újkor elején az országban nagyobb németszármazású csoportok, falvakban is, csak a felvidéki Szepességben és Erdélyben a Szászföldön voltak. Mellettük azonban sok városban elég nagy számú németség lakott. Ezek mind megtartották szellemi kapcsolatukat egykori hazájukkal. Így természetes, hogy Luther Márton Magyarországon náluk vált először ismertté. Amikor azonban X. Leó pápa és utána a wormsi birodalmi gyűlés 1521-ben kimondta a kiközösítést és Szathmári György prímás ezt a városokban nálunk is kihirdettette, Luther neve mindenütt ismertté vált, ott is, ahol eddig hírét sem hallották. Már ezekből az évekből tudomásunk van arról, hogy németnyelvű diákok Wittenbergbe mentek az ottani egyetemre, ahol Luther is tanított. A mohácsi vész előtt Magyarországon is akadtak már Luthernak hívei, de kifejezett mozgalomról csak az erdélyi szászoknál beszélhetünk. Nagyszebenben csatlakozott a

reformációhoz nagyobb számú polgár. Itt az új tan követői között papok és szerzetesek is voltak, de a világi papság nagyobb része akkor még kitartott a katolikus egyház mellett. Az 1520-as években voltak már Luther követőit büntető törvények, és ismerünk mint eretnekek ellen hozott halálos ítéleteket is.

A mohácsi vész után változott a helyzet. Több tényező játszott itt szerepet, amely mind a reformációnak kedvezett. Megemlíthetjük az állami hatalom szétesését, amely leginkább a kettős királyválasztásban lett nyilvánvalóvá. A szentkoronával ugyanaz a püspök koronázta meg Habsburg Ferdinándot is és Szapolyai Jánost is. A másik tényező a katolikus egyház szétesése volt. Hermann Egyed egy mondata végeredményben az igazságot fejezi ki: « A mohácsi csatatéren maradt főpapok halálukkal tették némileg jóvá azt, amit életükkel követtek el » (*A katolikus egyház története* 209).

A hitújítás elterjedéséhez nagyban hozzájárult a 16. századi társadalmi helyzet is. Az egyik ismert protestáns egyháztörténész, Révész Imre írta: « A század közepéig mindenütt, ahol földesúri akarat nem szegült ellene, elterjedtnek tekinthető a reformáció » (idézi Hermann, *A katolikus egyház története* 216). Ilyen ellenállásról azonban nagyon kevés adatunk van. Révész Imre kifejezését csak akkor tudjuk igazán értékelni, ha az akkori magyarországi birtokelosztást ismerjük. Az 1550-es években a világi nemesi birtok 55 százalékán 1230 család osztozott. A maradék 45 százalék csak 16 főnemes család tulajdonában volt. Ezek javarésze pedig már a hitújításhoz húzott. Ezeket az arányszámokat meg kell jegyeznünk, mert a katolikus megújhodás és ellenreformáció idejében ugyanez a folyamat játszódik majd le, csak ellenkező előjellel. A földesúri hatalom mellett a reformáció elterjedésében a városok is fontos szerepet játszottak. Régi királyi jog alapján a

városatyák maguk választhatták papjaikat, mostantól kezdve természetesen protestáns szelleműeket.

A hitújítás elterjedésének részletesebb elemzésénél legelőször Erdéllyel kell foglalkoznunk. A vallási türelem 16. századi történetéről szóló híres könyvében a francia Lecler ezt írja: « Erdély, amelyet Szapolyai János Zsigmond halála után (1572-től) Báthory [István] kormányzott, éppen úgy, mint Lengyelország a felekezetek valóságos Bábele volt » (*Histoire de la tolérance* I 379). Luther tanait először az erdélyi szászok vették át. Reformátoruk, Honterus János Krakkóban, Wittenbergben és Bázelban tanult. A brassói zsinat 1542-ben elfogadta Honterus reformációs tervét, Luther és Melanchton pedig hozzájárulásukat adták. Ezzel a 16. század negyvenes éveiben az erdélyi szász nemzet egységesen lutheránussá lett. Ebben az erdélyi szász reformációban valósult meg a felekezetek korában az egyetlen államvallás eszméje. Erdélynek a « felekezetek Bábel »-jévé válásában nagy szerepe volt János Zsigmond fejedelemnek. Ő korának vallásos nyugtalanságában szinte példaképnek számíthat. Katolikus hitben nevelkedett, majd lutheránus, később pedig kálvinista lett, s végül az unitáriusságig jutott. Mindezeket a felekezeteket az állami törvénnyel is elfogadtatta. Így lett Erdély a négy « bevett » vallás, a katolikus, lutheránus, kálvinista és unitárius országává. Sajnos a részletekre nem térhetünk ki, de nagy általánosságban meg kell jegyeznünk, hogy Erdélyben törvényileg elismertek ugyan négy vallást, ami abban az időben szinte egyedülálló jelenségnek számít, de igazi mély vallási türelemről mégsem lehet szó. A hatalomért, a másik fölé kerülésért évtizedekig kemény harc folyt. Amit oly gyakran felekezeti türelemnek állítanak be, az inkább egy döntetlen helyzet kompromisszumos megoldása volt. Egyes német történészek, akik az utóbbi két-három évtized-

ben Erdély 16. századi felekezeti helyzetével foglalkoznak, legszívesebben csak egy praktikus, a bel- és külpolitikai helyzetből adódó türelemről beszélnek.

A magyarországi részeken más volt a helyzet. Itt a reformáció kezdetben híres prédikátorok hatásaként jelentkezett. A földesúr védelme alatt ezek a prédikátorok egyes vidékeket bejártak, magyar igehirdetésükkel a népet magukhoz vonzották, és rögtön megadták az egyházszervezetet is. Ez a prédikátori réteg kezdetben legtöbbször a katolikus alsópapság és a kisnemesség köréből jött. Az egyszerű nép szívesen hallgatta őket, hiszen lelki éhsége igen nagy volt. A hívek javarésze, főleg a 16. század közepéig valószínű észre sem vette, hogy itt hitszakadásról van szó. Az éles elválás a 16. század második felében, a trienti zsinat utáni időben lett csak teljesen nyilvánvalóvá. A protestantizmus egyes központokból indult ki, főúri udvarból vagy városból. Ott éltek legtöbbször az egyetemet járt művelt lelkészek, akik a vezetést kezükben tartották, szóval, főként pedig könyvek írásával. A reformáció prédikátorai és lelkészei kezdetben nem álltak magasabb fokon mint a katolikus papok. Azt azonban biztosan állíthatjuk, hogy a hivatás és elkötelezettség tudata nagyobb volt bennük. Sztárai Mihálytól vagy Szegedi Kiss Jánostól származik az az irat, amelyben a lelkészekkel szembeni követelményekről is szó van és amely még a század végén is érvényben volt. Egyik része így szól: « Miérthogy sok az aratás, kevés az arató, nem mindnyájan lehetnek jó deákok és félelmes helyek is vannak, ha erkölcsében, magaviseletében jó, s tudja a magyar írást, értse a kereszténységnek fundamentumát, olvassa a magyar bibliát: bátorságosan felszentelhetik, mert látjuk szükségét az kereszténységnek » (idézi Szekfű, *Magyar Történet* III 271). Az ilyen egyszerűbb prédikátorok vezetésére írták a külföldön tanult művelt egyéniségek magyar-

nyelvű vallásos műveiket: katekizmusokat, vigasztaló könyvecskéket, szentírásmagyarázatokat, prédikációkat és egyre több hitvitázó iratot is. A nyomdák száma Magyarországon megszaporodott. A század végén körülbelül húsz működött, közülük azonban csak Telegdi Miklós nagyszombati nyomdája volt katolikus kézben. A protestánsok nagy gondját jelentette a biblia magyarra fordítása. Több részletkiadás után 1590-ben Vizsolyban jelent meg Károli Gáspár első teljes magyarnyelvű bibliafordítása az erre a célra készült nyomdában.

Szervezet és hitvallás szempontjából fontos jelentőségű volt 1569-ből a 21 szepesi város részéről készített irat, amellyel a lakosok bizonyítani akarták a királynak, hogy nem szakramentárius eretnekek. Ezt a szepesi hitvallást néhány évvel később még Verancsics érsek is jóváhagyta. A tiszántúli kálvinista tanokat 1561-ben a debreceni hitvallás állapította meg. Ezt Melius Péter, Szegedi Gergely és Czeglédi György foglalták írásba. Ezzel magyar részen a svájci, s mostmár abból is nem a zwingliánus, hanem a kálvinista irányzat erősödik a lutheránus iránnyal szemben. A szétválás tehát már akkor megindult. Az 1567-es második debreceni zsinat hitvallása az ország keleti és nyugati részében is elterjedt. A döntő pontokban, az úrvacsora és a predestináció tanában már teljesen kálvini.

Debrecen lesz a református hitélet központja. Az ottani földesurak, Török János és Ferenc érdemeit már a kortárs is kiemelte: « Méltán és igazán mondhatja a ti váraitokat Istentől bizonnyal megáldott városnak és a mennyei tudományban mind az egész Magyarországnak és Erdélységnek s több sok helyeknek is világosító lámpásnak lenni » (idézi Szekfű, *Magyar történet* III 262-263). Az enyingi Török család jóvoltából ott dolgozhatnak jámbor és bölcs lelkipásztorok és iskolames-

terek, « Melius Péter a ti püspökötök », aki által Debrecen hitbeli egysége mindenkorra megóvatott.

A világi hatalom persze a terjeszkedésnek mindenütt határt szeretett volna szabni. Ezért üzeni meg a már unitárius János Zsigmond a kálvinista Melius Péternek: « hogy ő mi birodalmunkban nem pápálkodik... mert a mi birodalmunkban, miképpen arról ország végzése is vagyon, mi azt akarjuk, hogy szabadság legyen » (uo.). A vallásszabadságnak ezt a formáját azonban abban a korban még nem lehetett megvalósítani.

3. *A katolikus reform*

Katolikus reform: ez a kifejezés a magyar egyháztörténelmi irodalomban és szóhasználatban kissé szokatlan. Legtöbbször az ellenreformáció szót használjuk, de előfordul katolikus restauráció vagy megújhodás is. Jedin egy 1946-ban megjelent művében (*Katholische Reformation oder Gegenreformation?*) rámutatott arra, hogy az általánosan használt kifejezés, az ellenreformáció, nem fedi teljesen a történelmi valóságot. Ha ugyanis az egész egyház történelmét vizsgáljuk, találunk már a késő középkorban több belső egyházi reformmozgalmat, amelyek Luther Márton fellépése előtt már léteztek, ha nem is jutottak rögtön átütő sikerhez. Ezek a mozgalmak a 16. század közepén a trienti zsinatban találták meg teljes kifejlődésüket. Tehát a lutheri reformáció mellett volt már az egyházon belül is komoly megújulási mozgalom, éppen a katolikus reform. Az ellenreformációt, amely néha egybeesett a reformmozgalommal vagy csak párhuzamosan haladt mellette, Jedin természetesen nem akarja kizárni, hanem annak fogalmát szeretné pontosabban meghatározni. Szerinte ott kell ellenreformációról beszélnünk, ahol kifejezetten reformációellenes tényezők játszottak szerepet. Ezek

főleg akkor jöttek számításba, amikor a világi, a politikai hatalom hozott reformációellenes törvényeket, vagy pedig saját hatalmi eszközeivel lépett fel a hitújítás ellen. Jedinnek ezt a fogalomtisztázását lassan átvette a német nyelvű szakirodalom. Az utolsó két évtizedben megjelent nagy mű, a hétkötetes egyháztörténelmi kézikönyv és főleg fordításai általánossá teszik ezt a szóhasználatot. Ezt követjük mi is az előbb vázolt értelemben, és különbséget teszünk az egyház benső megújhodása, éppen a katolikus reform és az ellenreformáció között.

Magyarországon az egyház megújhodásának első jelei csak a 16. század második felében jelentkeztek. A belpolitikai helyzet, a kettős királyválasztás és a török uralom terjedése a század első felében szinte megbénította az egyház erejét. A század második felében sem lehetett szó másról, mint kétségbeesett védekezésről. Az egyház akkori igen kevés vezető egyénisége között első helyen Oláh Miklós esztergomi érseket kell említenünk. Nagyműveltségű pap volt. A mohácsi csata után az özveggyé vált Mária királyné kíséretében a Német Birodalomban és Németalföldön járt, ahol rotterdami Erazmus lelkes követőjévé lett. Magyarországra visszatérve először győri püspök volt, majd 1553-ban esztergomi érsekké nevezték ki. A nagy feladat, amely előtte állt, határozott egyéniséggé tette. Egyházi zsinatokat hívott egybe, hogy ezzel próbálja erősíteni az egyházat, főleg pedig papjainak hitét és hivatáshűségét. Itt látta be, hogy egy teljesen új papi nemzedékre van szükség, ha az egyház megújhodását meg akarja valósítani. Ezért még a trienti zsinat egyik legfontosabb reformjavaslata előtt, amely az egyházmegyék számára kötelezővé tette, hogy szemináriumokat állítsanak fel, az esztergomi egyházmegye székhelyén, Nagyszombatban már papneveldét alapított.

Iskolájával azonban sok nehézsége volt; itt ébredt tudatára annak, hogy Magyarországon az egyház idegen segítség nélkül nem tud megerősödni. Segítség azonban csak azokból az országokból jöhetett, amelyekben a reformáció nem tudott nagyobb mértékben tért hódítani, Olaszországból és Spanyolországból. A trienti reformzsinat nagy munkájának javarészét is ebből a két országból származó főpapok és teológusok végezték el. Már a század közepén találunk olasz és spanyol papokat, akik Dél-Németországban, Ausztriában, Lengyelországban vagy nálunk dolgoztak a katolikus egyház megerősítésén. Ennek a reformmunkának fő hordozói többségükben egy új szerzetesrend, az 1540-ben alapított Jézus Társasága tagjai közül kerültek ki. Oláh Miklós érsek is velük vette fel a kapcsolatot, amikor reformmunkáját megkezdte. Egyházmegyei zsinataira és vizitációs körútjaira az ő közreműködésüket kérte. Az érsek 1560 és 1566 között öt egyházmegyei zsinatot tartott. Az 1561-esen a bécsi jezsuita kollégium rektora, P. Vitoria is résztvett. Összefoglaló jelentésében azt írta, hogy a zsinaton résztvevő nagyszámú papság között alig akadt 12-15, akik nem hirdettek tévtanokat és nem voltak házasok. P. Vitoria Nagyszombatban az érsekkel egy jezsuita kollégium alapításáról is tárgyalt. Oláh Miklósnak régi terve volt ez, s többször beszélt róla Kaniziusz Szent Péterrel, az illetékes dél-német tartományfőnökkel, akinek hatáskörébe tartoztak akkor Ausztria és a kelet-európai államok is.

A nagyszombati kollégium 1561-ben kezdte meg munkáját igen szerény keretek közt. Az alapítvány alig volt elegendő a néhány jezsuita eltartására. A tanítás teljesen ingyen folyt, ezért kellett az alapítvány. Nagy nehézséget okozott, hogy a jezsuiták és a nagyszombati plébános, majd esztergomi érseki helynök Telegdi Miklós között nem alakult ki baráti viszony és együttmű-

ködés. Pedig Telegdi is tele volt apostoli búzgósággal. Az első magyarnyelvű katolikus katekizmus, Kaniziusz kiskatekizmusának magyar fordítása, az ő műve volt. Nagyszombatban Telegdi kis nyomdát is berendezett, hogy főleg a papságot el tudja látni magyar vallásos irodalommal, prédikációskönyvvel és hasonlókkal. A városban kissé javult a helyzet, amikor a fiatal Hernáth Péter, az első Magyarországból származó jezsuiták egyike lett a kollégium rektora. Nagyszombatot azonban 1567 tavaszán súlyos csapás érte. Tűz ütött ki és majdnem az egész város leégett, benne a kollégium is. Körülbelül egy hónapra rá meghalt Hernáth Péter rektor is 28 éves korában. Így a rend római vezetősége nem tehetett mást, az eddig is nagy nehézségekkel küzdő kollégiumot fel kellett oszlatnia.

Erre a korra esik a magyarországi katolicizmus megsegítésére irányuló maradandó intézmény, a római magyar kollégium alapítása. Ennek fő mozgatója és lankadatlan apostola Szántó István volt, aki Rómában lépett a jezsuita rendbe. Fáradozása a Szentszéknél sikerrel járt. XIII. Gergely pápa 1579-ben aláírta az alapítólevelet. Magyarországról azonban alig jöttek tanulók az intézetbe. Ezért a pápa a következő évben, 1580-ban egyesítette a magyar kollégiumot a némettel. Így keletkezett a ma is meglévő Collegium Germanicum-Hungaricum, amely már több mint négyszáz éve szolgálja a régi Magyarország és az utódállamok katolikus egyházát. Szántó Istvánnak persze az egyesítés nem tetszett, de kiközösítés terhe alatt megtiltották neki, hogy ellene lépéseket tegyen. Rövidesen el is kellett hagynia Rómát, mert Erdélyben várt rá fontos apostoli feladat.

A fejedelemségben a maradék katolikusok még nehezebb helyzetben voltak, mint a királyi Magyarországon. Ezért volt az egyház fennmaradására döntő jelentősége annak, hogy az erdélyi rendek a katolikus Báthory

Istvánt választották fejedelemnek. Az egyház erősítésében Báthory István is a jezsuiták segítségét kereste. Számára ez nem volt könnyű feladat, mert a bécsi jezsuitákkal kellett tárgyalnia, pedig ő a császári udvarral nem állt jó kapcsolatban. Amikor meg a lengyel királyválasztásból ő került ki győztesként a Habsburg Maximiliánnal szemben, már alig lehetett szó arról, hogy Bécsből telepítsék le a jezsuitákat Erdélyben. Báthory István majdnem tízéves fáradozása mégis sikerrel járt. 1580-ban megnyílt a kolozsvári jezsuita kollégium. 1583-ban Báthory István megbízásából Erdélyben járt a híres olasz jezsuita Possevino Antal is. Kolozsvárott a kollégium mellett pápai szemináriumot alapított, melynek költségeit XIII. Gergely pápa és Báthory István közösen fedezték. Ugyanebben az évben szegény diákok számára is nyitottak otthont Kolozsvárott. A munka az iskolában és az intézetekben igen szépen haladt. 1586 januárjában írta a kellégium rektora, Capeci Rómába a rendfőnöknek: « A tanulók közül sokan készülnek papi hivatásra... s huszan is vannak, akik jezsuiták szeretnének lenni » (*Monumenta Antiquae Hungariae* II 877). A lengyel tartományfőnök is dicsérte a kolozsvári kollégium jó szellemét. 1585 decemberében jelentette Rómába, hogy az alig néhány éves szegény diákok otthonából eddig 12-en léptek be a pápai szemináriumba, négyen pedig a jezsuita rendbe, akiket most visz magával Lengyelországba a noviciátusba. Mindjárt itt jegyezzük meg azt is, hogy a katolikus megújhodás nagy egyénisége, Pázmány Péter is a kolozsvári kollégium diákja volt, onnan lépett 1588-ban a jezsuita rendbe.

1586-ban azonban az erdélyi jezsuitákat is súlyos csapás érte. Az országban kitört a pestis, amelynek több mint húsz jezsuita áldozata lett. Az év végén pedig meghalt Báthory István lengyel király. Kérdéses volt, hogy a fiatal fejedelem mennyi ideig tud majd

ellenállni a protestáns rendek nyomásának, akik a Jézus Társasága tanítói és lelkipásztori működését és a katolikus egyház megerősödését egyáltalán nem nézték jó szemmel. 1588 végén az országgyűlés a 16 éves fejedelmet, Báthory Zsigmondot nagykorusította, aki ennek fejében beleegyezett, hogy a jezsuitákat kiűzzék Erdélyből.

A 16. század második felének munkája az egyházban inkább csak védekezés volt. Oláh Miklós, Telegdi, de mások is az utolsó pillanatban kezdték meg menteni, ami még menthető volt. A jezsuiták rövid működése az országban és Erdélyben azonban nem múlt el nyom nélkül. Náluk és Rómában a Collegium Germanicum-Hungaricumban nevelkedtek azok, akik a 17. században Pázmány Péter vezetésével megkezdték a nagy újjáépítő munkát.

4. *Pázmány Péter*

Bitskey István Pázmány Péter prédikációiról szóló, 1979-ben megjelent szép könyvének utolsó soraiban ezt írta: « A Habsburg-pártiság [Pázmány] által képviselt irányvonala a későbbiekben történelmünk alakulására végzetes következményekkel járt... Pázmány azonban úgy haladt ezen a történelmileg szükségszerű, a királyi Magyarországon szinte egyetlen realitásként kínálkozó úton, hogy közben a magyar szellemi életet a kultúra új elemeivel gazdagította, nyelvünket pedig őelőtte be nem járt csúcsokra, századok fejlődését bevilágító magaslatokra vezette » (*Humanista erudíció és barokk világkép* 170). A Magyar Könyvszemlében (96 [1980] 99) ennek a műnek ismertetése így kezdődik: « Pázmány-irodalmunk a felszabadulást követő években hallatlanul szegényes volt. A téma egyáltalán nem volt hálás s ezért népszerű sem ».

Ki volt az a Pázmány Péter, akit több mint három évtizeden át el akartak feledtetni? Erre a kérdésre szeretnénk most röviden válaszolni. Pázmány Nagyváradon született 1570-ben. Bihari származására mindig büszke volt. Öregkorában írta egyik kis művének ajánló soraiban: « Az böcsületes Bihar vármegyének sok áldomásokkal, gyarapodó csendes állapotnak hosszabbodását és lelki vígasztalásoknak terjeszkedését kívánok Istentől. Negyven egész esztendeje lészen, mikor az Úr Isten engemet honomból, azaz őseimnek örökségéből, ismerőseimnek társaságából, atyafiságomnak nemzetségéből kegyelmesen kiszóllíta és egyházi állapotra választa. Soha azóta, Édes nevelő Hazám, feledékenységben nem volt előttem emlékezeted, sőt kívántam és kerestem abban módot, hogy velem való dajkálkodásaidat hálaadó szolgálattal valami részről megköszönjem... vénségemben ezzel a kis írásomnak néked ajánlásával, ha kötelességemnek eleget nem tehetek, ismértetni akarom hálaadó igyekezésemet, és ha tehetségem megfelelhet kívánságomnak, azon leszek, hogy lelkednek szolgáljak és írásommal ösvényecskét irtogassak üdvösségedre » (*Pázmány Péter Összes Munkái* V 349).

A középiskolát Pázmány Péter még mint kálvinista fiú kezdte meg Kolozsvárott a jezsuiták kollégiumában, ahol valószínűleg 1584-ben tért át a katolikus hitre. 1588-ban felveszik a Jézus Társaságába, és megkezdi hosszú külföldi tanulmányi idejét. Az első állomás Lengyelország, ahol a kétéves próbaidőt tölti. Onnan gyenge egészségi állapotban Bécsbe kerül és közel három éven át bölcseleti tanulmányokat végez. A következő állomás a rendfőnök kifejezett rendelkezésére Róma. A híres római kollégiumban, a mai Gergely-egyetemen, tanulta a teológiát, Rómában szentelték pappá 1596-ban. Római élményei fel-felbukkannak későbbi írásaiban és prédikációiban. Pázmány Péter római tartózko-

dása idején VIII. Kelemen volt a pápa. Róla így ír: « a pápa is megtartja a keresztény alázatosságot, és minden héten az ő gyóntatóatyja előtt térdre esvén, bűnét megvallja, nagycsütörtökön mindenek láttára 12 koldusnak lábát megmossa, minden héten asztalánál etet 10-12 szegény embert, és annyira megalázza magát, hogy Clemens Octavus, mikor én Rómában valék, mezítelen lábbal egyik templomból a másikba ment egynehányszor, Franciaországért könyörögvén Istenhez » (*Pázmány Péter Összes Munkái* II 396).

Azt hihetnénk, hogy alapos kiképzése után rögtön hazamehetett. De nem ez történt. Grácban kellett előbb tanárkodnia. Ezt a tanítói munkát egy hároméves magyarországi tevékenység szakította meg. Az első benyomások megrázóan hatottak rá. 1601-ben azt írta Kassáról rendfőnökének Rómába, hogy teljes szívéből kívánja azt, és ha szabad lenne, azért imádkozna, hogy Magyarországtól távol lehessen. 1607-ben Pázmány Péter végérvényesen hazakerült. Az újonnan kinevezett esztergomi érsek, Forgách Ferenc kérte őt maga mellé munkatársnak. Működésének első évtizedében Pázmány hitszónok a szó legnemesebb értelmében és író. Majdnem két évtizedet töltött külföldön, nemzetközi környezetben. « Amikor hazajő — írja róla Fraknói — úgy ír, mintha a Kőrös partjáról sohasem távozott volna » (idézi Őry, *Pázmány Péter, a nemzetnevelő* 7). Őry Miklós pedig megjegyzi: « Pázmány magyar marad — pedig nem járt csukott szemmel és süket szívvel Krakkó, Bécs, Róma, Grác szépségei és kultúrkincsei között. Inkább nagyon is szomjasan szívott magába minden értéket, minden nemes hatást, amit tájak és emberek, tapasztalat és nevelés nyújtott neki. Mégsem olvadt fel a nemzetköziség kohójában: mert közben makacsul virrasztott lelke mélyén sajátos hivatásának tudata. Amit Európától kapott, azt fel tudta dolgozni harmonikus

magyar pázmányi egésszé, nemzete javát, felemelését célzó missziós kinccsé » (uo. 8).

1613-ban jelent meg Pázmány legjelentősebb irodalmi és teológiai műve, az Isteni igazságra vezérlő Kalauz. Nemcsak vitairat ez, hanem teológia a javából. A katolikus vallás igazságait foglalja világos rendszerbe és adja elő tősgyökeres magyar nyelven. Meg lehetünk győződve arról, hogy a Kalauz, amelyre a hitviták korában sem akadt méltó protestáns felelet, nagy mértékben járult hozzá, hogy a katolikus vallás Magyarországon megerősödött és újra tért hódított. Ezekben az években Pázmány író volt, hitszónok és lelkivezető. Módszeréről, hogy hogyan vezette a katolikus egyházba visszatérni akaró embereket, Veresmarti Mihály református lelkész ad hiteles képet megtérésének történetében. Pázmány nem sürgette őt, hanem türelmesen várt, időt adott neki arra, hogy a megtérés igazi személyes lelkiismeretbeli döntés legyen. Ismert az a tény is, hogy Pázmány már mint érsek, a főnemes Nyáry család felvételét az egyházba 11 évig halasztotta. Csak öregkorában engedett meg politikai okokból eredő áttérést a katolikus hitre. Pázmány azonban nemcsak írói és lelkipásztori működést fejtett ki, hanem Forgách Ferenc érsek mellett több volt már, mint tanácsadó. A pápai nuncius De Marra jelentette Rómában, hogy Pázmány végeredményben a bíboros egyházi vezetésének irányítója. Ezért nem kell csodálkoznunk azon, hogy Forgách bíboros halála után Pázmány Péter lett az esztergomi érsek. Ezzel a választással került az igazán megfelelő ember a neki leginkább megfelelő munkaterületre.

Érsekségének ideje 1616-tól 1637-ig a katolikus megújhodás nagy korszaka volt. A katolicizmus akkori helyzetéről és az első reformkísérletekről már beszéltünk. De jó lesz, ha néhány adatot emlékezetünkbe vésünk. Az 1629-es nagyszombati zsinat határozataihoz

Pázmány egy függeléket tett, amelyben felsorolja a szerzetesrendek korábbi kolostorainak számát: a bencéseknek 58, a ciszterciekneк 41 apátságuk volt, a premontreieknek 30; domonkosok 38 kolostorban laktak, a ferenceseknek 142 és a pálosoknak 68 közösségük volt. S a lap szélén mindegyiknél ott áll a szomorú megjegyzés: ma egy sincs belőlük Magyarországon. Csak néhány ferences és pálos szerzetes élt még. Korabeli megbízható adatok alapján megállapíthatjuk, hogy a 17. század elején Magyarország két érsekségében és 12 egyházmegyéjében összen csak 300 katolikus pap működött. Ugyanakkor a protestáns lelkészek száma körülbelül kétezerre tehető.

Ezért volt fő gondja Pázmánynak a papnevelés. Gondoskodott arról, hogy a római német-magyar kollégium magyarországiaknak kijáró helyei állandóan be legyenek töltve. A többi püspökkel egyetértésben Bécsben szemináriumot alapított, melynek 1624-ben 13, 1636-ban pedig már 62 növendéke volt. Ez a Pázmáneum az alapítása utáni első 12 évben már 63 képzett papot tudott Magyarországra küldeni. A szemináriumok előfeltétele azonban a középiskolai nevelés volt. Pázmány ezért sürgette és segítette a jezsuita kollégiumok alapítását. A nagyszombati, pozsonyi, soproni, homonnai és szatmári létrehozásában ő is közreműködött. Katolikus világi vezetők nevelésére is gondja volt, és az akkori társadalmi helyzetnek megfelelően a kollégiumok mellett nemesi konviktusokat hozott létre. Iskolaalapításainak csúcspontja a nagyszombati egyetem volt (1635). Ezt is a jezsuiták vezetésére bízta. A nagyszombati kollégiumnak és egyetemnek 1636-ban már ezer növendéke volt.

Pázmány nagyszerűen tudott szervezni, és jól ki tudta választani munkatársait. Nemcsak maga írt sokat, hanem másokat is munkára buzdított. Vásárhelyi Ger-

gellyel Kaniziusz katekizmusát fordíttatta le, Káldi György vezetésével pedig elkészült az első teljes magyarnyelvű katolikus bibliafordítás, amelyet Pázmány adott ki. Istvánffyval, a nádorhelyettessel megíratta Magyarország utolsó századainak történetét. Ő maga pedig papjainak és híveinek lelki táplálékaként egy teológiailag igen mély, nyelvében pedig nagyon szép imádságos könyvet szerkesztett. Mellette lefordította Kempis Tamás Krisztus követése című híres könyvét is.

Pázmány Péter nagy szervező, nagy író és nagy hitszónok, mindezek előtt azonban mélyen vallásos ember volt. Csak egy ilyen lélekből fakadhattak olyan szavak, amelyeket elmond, amikor erkölcseinket Isten mértékében méri:

« Jaj, mely mocskosnak látszik a mi tisztaságunk!
mely haragosnak a mi szelídségünk!
mely felfuvalkodottnak a mi alázatosságunk!
mely kegyetlennek a mi irgalmasságunk!
mely gyarlónak a mi erősségünk, ha a Krisztus tükörébe nézünk! »

(*Pázmány Péter Összes Munkái* VI 84).

IV. BAROKK KATOLICIZMUS

1. *Barokk lelkiség*

A trienti zsinat reformhatározatainak megvalósítása tulajdonképpen a 17. században ment végbe. Magyarországon, ellentétben Európa más országaival, ez a korszak a 18. századba is benyúlt, a törökök kiűzése utáni időbe és az ország újjáépítésébe. Ebben a korban nemcsak a katolikus, hanem az általános kultúrális élet is egy eléggé egységes stílusban és életfelfogásban bontakozott ki, amelyet barokknak nevezünk. Ez a kifejezés a művészettörténet szókincséből jött és eredetileg egy templomépítészeti stílust fejezett ki. Onnan vették át először a képzőművészet, később pedig az egész élet, így a vallásosság, a lelkiség jelölésére is.

Az első barokk emlékmű a jezsuiták római temploma, az Il Gesù volt. A trienti zsinat korszakának, tehát éppen a barokk kor egyházának fő jellemvonása a lelkipásztorkodás lett. Ennek az iránynak felelt meg a templomépítésben az Il Gesù. A templomhajó nagy tágas tér, a főoltárt bárhonnan jól lehet látni, a szemet nem zavarják oszlopsorok. A szószék is fontos helyet kapott, jeléül annak, hogy az igehirdetés újra a vallásos élet elsőrangú tartozékává lett. Olaszországon kívül az Alpoktól északra az első barokk épület a müncheni nagy Szent Mihály-templom, amely sok másiknak vált mintaképévé. Magyarországon is nagy számban épültek ilyen stílusú templomok a 17. és 18. században. Végső kifejlődésében a barokk a rokokó stílusba ment át, de még ez is képes volt arra, hogy mély teológiai tartalmat fejezzen ki. Ilyen például Zimmermann Domonkos Wieskirche nevű temploma Bajorországban.

Röviden arra is ki kell térnünk, mik voltak a barokk életstílusnak fő jellemvonásai. Ez a kultúra az Isten és ember közötti viszony megnyilvánulási formáit akarta kifejezni, mégpedig életvidám, világigenlő módon. Mivel ez a kultúra a katolikusnak maradt vagy újra azzá lett országokban teljesedett ki leginkább, azt is mondhatjuk, hogy ez a katolikus reform győzelmének öntudata volt. Az ember benső, lelki életét is szinte teátrális módon az egész világ számára láthatóvá akarta tenni. A barokk kultúra volt az első egyetemes kultúra, amely Európa határait átlépte. Univerzális jellege azonban megőrizte attól, hogy csak behozatali cikk legyen. Benne az egyes népek saját, egyéni jellegüket is ki tudták fejezni. Ezért beszélhetünk teljes joggal magyar, osztrák, délnémet-bajor, de éppen úgy dél-amerikai vagy mexikói barokkról is.

A barokk kor vallásosságának jellemző vonása, hogy az, éppen a reformáció ellenhatásaként, hitvalló lelkiség. Ennek a megállapításnak teológiai alapja van. Luther kizárólag csak az Isten művét, az Opus Dei-t engedte meg. Ezzel szemben a katolikus teológiának az ember közreműködését, az Opus hominis-t is ki kellett hangsúlyoznia. Az egyház ilyen irányú indítását a barokk kor, főleg a köznép vallásossága nemcsak örömmel fogadta, hanem gyakran túlzásba is vitte.

Az újjáéledt katolikus hit egyik legszebb megnyilvánulása az volt, hogy a Szentháromság a vallásosság középpontjába került. Sem előtte, sem utána nem jellemezte annyira a Szentháromság a vallásos nép gondolkodásmódját és imáját, mint a barokk korban. A budai, pécsi, soproni és szerte az országban a többi Szentháromság-szobor mind ennek a hivő kornak emléke. S minél inkább a végéhez közeledett a barokk kor, annál inkább került ez a hittitok az előtérbe. Még a felvilágosodás köreiben is akkora közszeretetnek örvendett,

hogy a jámbor társulatok feloszlatásakor a Szentháromságról nevezettet meg akarták hagyni.

A Jézus Szíve-tisztelet kezdetei is a késő barokk korra, a 18. századra nyúlnak vissza. Magyarországon azonban még ennek a tiszteletnek nagy előmozdítói, Alacoque Szent Margit és Eudes Szent János előtt, 1629-ben Hajnal Mátyás jezsuita adott ki egy imakönyvet, melynek címe a korabeli hosszú körülírással így hangzott: « A Jézus Szívét szerető szíveknek ájtatosságára szíves képekkel kiformáltatott; és azokról való elmélkedésekkel és imádságokkal megmagyaráztatott könyvecske. Melyből minden hív lélek megösmérheti, mind az ő megigazulása előtt lévő rút és veszedelmes, mind ez után való szép és gyönyörüséges állapattyát; és együtt az egész megigazulásnak is módgyát és folyását. Vannak az vége felé egynehány régi és áétatos embereknek deákból magyar nyelvre fordétott hymnusok ». Ez az imakönyv rövidesen még két kiadásban megjelent, jeléül annak, hogy közszeretetre talált. Így igazi előfutára volt a Jézus Szíve-tiszteletnek, mely a 19. században és a huszadik első felében a hitélet fő megnyilvánulási formájává lett.

A Szűzanya tisztelete az egyházban kezdettől fogva megvolt. Ez azonban a barokk korban új színezetet nyert, melynek többek között két okát említhetjük. A nagy hitviták korában a protestánsok támadták Mária istenanyaságát és általában a katolikusok Mária-tiszteletét. Ez azonban csak erősítette a kultuszt. Ebből a trienti zsinat utáni magatartásból nőtt ki a Mária-kongregációk mozgalma. Eredetileg jezsuita kollégiumok diákságának lelki nevelésére alapították a 16. század vége felé, de rövidesen elterjedt az egész egyházban. Magyarországon például a 18. század második felében csak a jezsuiták vezetése alatt 45 diák- és 12 felnőtt Mária-kongregáció működött. A másik ok főleg nálunk, de

Közép-Európa többi országaiban is, nagy szerepet játszott: a török veszedelem. Ez jutott kifejezésre, amikor 1683-ban Bécs felszabadulásának emlékére XI. Ince pápa Mária nevének ünnepét az egész egyházra kiterjesztette. Az így fellendült máriatisztelet egybeesett Magyarország felszabadulásával a török uralom alól. Megindult újra a búcsújárás is, különösen a Mária-kegyhelyekre. Híres lett az 1691-ben a szalánkeméni törökök elleni győzelemért Máriacellbe tartó hálaadó zarándoklat. Ezt Esterházy Pál nádor vezette. Négy apát, a nádor négy fia és közel kilencezer minden rangú hivő vett részt ezen a zarándoklaton. Savoyai Jenő herceg törökök feletti győzelme Péterváradnál 1706-ban a rózsafüzér imádságának terjedését segítette elő. A 18. században a világi és a szerzetes papság prédikációinak kedvelt témája Mária, a Magyarok Nagyasszonya. A Regnum Marianum eszméje is ekkor terjed. A Máriatisztelet nemzeti jelleggel kiegészítve persze nemcsak magyar sajátosság, hanem a barokk kor egyházában elterjedt jelenség.

Az új barokk templomok a sok mellékoltárral a szentek tiszteletét is előmozdították. Itt a néphagyománynak és a népi vallásosságnak is nagy szerepe volt. De más tényezők is közrejátszottak egyes szentek népszerűségében és mások hanyatló tiszteletében. A barokk korban nálunk nagy fejlődésnek indult régi és új szerzetesrendek persze elsősorban saját szentjeik tiszteletét terjesztették, de van néhány, akit Magyarországon is kifejezetten barokk szentnek nevezhetünk. Szent Péter a középkori misztériumjátékok sokszor mérges örege most a jólelkűség és a nyugalom példaképe lesz. De mint az időjárás védőszentjével vagy mint a mennyország kapusával is lehet beszélni vele. Szent József tisztelete is a barokk korban került előtérbe. Ő a középkortól kezdve jelen volt ugyan a betlehemekben, de

csak mellékes szerepben. Most főleg Avilai Szent Teréz befolyására egymás után választják őt pártfogójuknak városok, egyházmegyék sőt egész országok. Az igazi barokk szent azonban Magyarországon Nepomuki Szent János. A népi vallásosságban ő a hidak szentje lett, a tutajosok, hajósok, molnárok patrónusa, aki az árvíztől is óvja tisztelőit. A cseh kanonok-vértanú szobra, dicsfényén az ötágú csillagokkal, hidakon és folyópartokon a barokk táj elengedhetetlen tartozéka.

A barokk kor a jámbor társaságok fénykora. A vallás, a lelki élet közösségi vonása jutott itt érvényre. Sokan több társulatba is beiratkoztak. A kapucinus atyák a keresztúti ájtatosságot terjesztették, a jezsuiták meg Jézus Halálfélelmének Társulatát. Kettőjük közreműködésére épültek mindenfelé a kálváriák a hozzávezető keresztúti stációkkal. Sok hívőt vonzottak a feketevasárnapi és a szeptemberi, a kereszt felmagasztalásának napját követő vasárnapi körmenetek a kálváriahegyre. A jámbor társulatok rendszeres gyűlései prédikációkkal, imákkal, ünnepeiken és az elhúnyt tagokért a szentmisehallgatás és a közös szentáldozások mind a hívek lelki életét mélyítették el. Főleg az utóbbit kell pozitív módon megítélnünk. Ha pontos adataink nincsenek is és sok történész a meglévőket túlzottnak tartja, el kell ismernünk, hogy a szentáldozás sokkal gyakoribbá vált, mint például a középkorban, ha nem is érte el még a mi századunk gyakorlatát. Az akkori körülményeket tekintetbe véve meg kell állapítanunk, hogy egy aránylag magasfokú lelkiség uralkodott. A sokszor negatív módon elítélt külsőség és színpadiasság pedig éppen az írni-olvasni nem tudó népréteget is hatáskörébe vonta. Ami meg a szeretetet, a karitászt illeti, amely mindig a vallásos élet mércéje, mindenképpen meg kell említenünk Páli Szent Vincét és alapítását, a vincés nővérek társaságát. Nem volt emberi szükség, amiről ne gondoskod-

tak volna. Hogy mennyi jót tettek a kórházakban, szegények gondozásával a századok folyamán, azt számokban ki sem lehet fejezni.

2. *Iskolarendszer*

A 17. és 18. században a kötelező iskolai oktatás és az azt előíró állami törvények ismeretlenek voltak. Ezekben a századokban az iskolák javarésze egyházi kézen volt. A városi iskolák, ha nem püspöki székhelyről volt szó, legtöbbször a magisztrátus alá tartoztak. Vidéken azonban a katolikus részeken a püspökök, illetve megbizottaik gondoskodtak az iskolákról. Ez az oka annak, hogy a katolikus reformkor zsinatai állandóan foglalkoznak a tanítás kérdéseivel is. Már az 1611-es zsinaton Forgách Ferenc nemcsak a templomi hitoktatást sürgeti, hanem az iskolait is. Egyházi büntetéssel fenyegeti azokat a szülőket, akik gyermekeiket nem akarják az iskolába engedni. A főespereseknek előírja, hogy a tanítást ellenőrizzék, és havonta tegyenek róla jelentést. Pázmány Péter 1629-es nagyszombati zsinata már az iskola és a szülői ház kapcsolatának és összmunkájának fontosságát is felismeri és szorgalmazza. Pázmány volt az első, aki az 1634-es hivatalos egyházmegyei vizitációval kapcsolatban a plébániai iskolákról is kért jelentést. Az esztergomi egyházmegye akkori területe a mai Szlovákiának felelt meg, s így szinte egy egész országrész iskolahelyzetéről kapunk érdekes képet.

Az iskolák javarésze persze éppen csak a legelemibb ismereteket adta tovább, hiszen sem rendszeres tanterv, sem könyv, de tanítóképzés sem volt. Az iskolákat mostmár világiak látták el a plébános vagy a városi tanács felügyelete alatt. A tanítók félbemaradt diákok, kiérdemesült katonák, néha írástudó mesteremberek. Feladatuk nemcsak a tanítás volt, ők voltak a kánto-

rok, sekrestyések és falusi írnokok is egyben. Ellátásukról a plébánosnak kellett gondoskodnia, ezenkívül fizetést és természetbeni juttatásokat kaptak. A tanításban néha egész modernnek tűnő módszerekről is hallunk. 1624-ben Pozsonyban nyomtattak ki magyarnyelvű hittankönyvet Keresztény tudomány címmel. Minden oldalon egy kép kapcsolódik a szöveghez. A bevezető modern pedagógiai elvet hangoztat: szükség van arra, hogy képekkel segítsék « kiváltképpen a nevedékeny ifjúságot, kik azokban, mint valamely fényes tükörben szemlélvén a keresztényi jószágoknak szép példázatait, nem csak könnyebben és gyönyörűségesebben, de sőt hasznosabban is vitetnek a keresztényi tudományoknak szükséges ismeretére, mivel egy bölcs poétának mondása szerént Nem hat úgy az emberre, amit hall fülével, Mint az, amit szinte maga lát szemével » (idézi Mészáros, *Az iskolaügy története* 290).

A 17. században a katolikus középiskolai oktatás majdnem kizárólag a jezsuiták kezében volt. Ők az 1599-es híres tanrendszerük, a Ratio studiorum szerint szervezték meg iskoláikat. A rendfőnök Acquaviva Kolozs néhány évtizedes tapasztalat és próba után adta ki ezt a rendelkezést, amely két évszázadra meghatározta a nevelés és tanítás eszményét és módszereit, s nemcsak az egyházban, hanem a protestáns iskolákban is éreztette hatását. Erre elég Bethlen Gábort idéznünk Mészáros István *Az iskolaügy története* című könyvéből. A fejedelem azt írta Alvinczi Péter kassai prédikátornak unokaöccse nevelését illetően: « Parancsoljon gyakorta Kegyelmed Károlinak, az gyermeket tanítsa szorgalmatosan és ne magyar scholákban való hitván szokás szerént, hanem more jesuitarum — a jezsuiták módjára... Ha az gyermeket attól nem félteném [hogy áttérítik a katolikus hitre], jezsuitával taníttatnám » (293.o.).

Az iskola és az iskolai munka az igazi evangéliumi, krisztusi hit meggyökereztetésére, terjesztésére és védelmére szolgál. Hivatásuk, hogy a fiatalokat már kiskoruktól fogva a vallásos életre és a keresztény erkölcsökre neveljék. Ennek a célnak felelt meg az iskola egész rendszere és légköre. A jezsuiták tantervében alig szerepelt a rendszeres vallásoktatás, de nem is volt rá szükség, mert az intézetek vallásgyakorlatai, főleg a Mária-kongregáció keretében, és a katolikus nevelő lelkület megtették hatásukat. A jezsuita nevelés célkitűzéseit Vácz Jenő egy korábbi munkájában így foglalta össze: a fiatal lelkeket Isten megismerésére és megszeretésére kell vezetni, eleven, nagy istenfogalmat kell adni nekik. Ehhez szükséges, hogy az iskola kellő ismeretekkel lássa el a növendékeket és egyöntetűen fejlessze ki képességeiket. Végül fontos a keresztényekhez méltó erkölcsi életre való nevelés. A cél tehát ez: a rábízottakat természetes képességeik és erkölcsi jótulajdonságaik fejlesztésével alkalmassá tenni a kereszténynyhez méltó életre, vagyis olyan istenszolgálatra, amilyen csak Teremtő Urunk megismeréséből és megszeretéséből fakadhat. (Vácz, *Világnézetalakítás a nevelésben különös tekintettel a Ratio studiorumra*).

A ratio studiorum a középiskolai oktatásban öt osztályt különböztetett meg, de megadta a lehetőségét annak, hogy a legalsó osztályt a tanulók két részben végezzék el. Így az akkori elnevezéseket használva az első két osztály, a parva és a principia, a latin nyelv előtanulmányaival foglalkozott. A grammatikai osztályban a főtárgy a latin nyelvtan, hangtan és szótan, a syntaxisban a mondattan volt. A poetikai osztály tananyagában elsősorban a latin költők, a retorikáéban a prózaírók művei szerepeltek. Nagy gondot fordítottak az iskolákban a tananyag állandó ismétlésére. Mai értelemben vett tanév egy bizonyos osztály elvégzésével nem volt. Ki-

váló tanulók tanév közben is az alsóbb osztályokból felsőbb osztályokba léphettek, de éppoly természetes volt, hogy egyesek pl. a retorikai osztályt ismételték meg. Az általános humanisztikus képzés mellett a jezsuiták nem igen vettek fel más tantárgyakat az iskolai rendbe. Ezekkel inkább ott találkozunk, ahol az iskola mellett diákotthonokat, nemesi konviktusokat vezettek. Itt az iskolán kívüli foglalkozásnál találkozunk más tantárgyakkal is, pl. a nagyszombati kollégiumban volt négy német, két-két francia és magyar és egy olasz nyelvtanár, két-két tanár tanította az építészetet és a geometriát, egy pedig a történelmet.

A felsőbb tanulmányok végzésére Pázmány Péter 1635-ben alapította a nagyszombati egyetemet, mely a 18. század végén Budára került és később Pázmány nevét viselte a második világháború utánig, amikor nevét Eötvös Loránd Tudományegyetemre változtatták. Pázmány jó gyakorlati érzékkel a kétkaros jezsuita egyemet valósította meg, mely alkalmas volt további kiépítésre. Az alaptanulmányokat a bölcsészeti karon lehetett elvégezni, ahol a tanulmányok ideje három év volt. Az első évben a logikával, a másodikban a fizikával és matematikával, a harmadikban pedig erkölcstannal és metafizikával foglalkoztak a hallgatók. Eredetileg a bölcsész karhoz tartozott az egyetemen tanító orvos is. A második fakultás a hittudományi kar volt, ahol a papi pályára készülő hallgatókat oktatták. 1667-ben a nagyszombati egyetem jogi karral bővült.

A jezsuita rend főiskoláinak száma, ahol bölcseletet és hittudományt tanítottak, 1770 körül Magyarországon és Horvát-Szlavóniában nyolc volt összesen 1218 hallgatóval, leszámítva a kolozsvári és pozsegai főiskolák hallgatóinak számát, mert azokat ebből az időből nem ismerjük. Ugyanebben az időben a rend nálunk összesen 41 kis- és középiskolát tartott fenn. Ezekben — öt

kisiskolát leszámítva, amelyeknek adatait nem ismerjük — 8.105 diák tanult. Adva van II. József császár 1785-87-es népszámlálásában a 13 és 17 év közötti fiúk száma, ami Magyarországon és Horvát-Szalavóniában 330.000-et ért el. Ez azt jelenti, hogy akkoriban a jezsuiták iskoláiban az ország fiatalságának körülbelül két és fél százaléka tanult (Szilas, *Die österreichische Jesuitenprovinz* 304-311).

A 17. század közepén új szerzetesrend lépett fel Magyarországon a tanítás területén, Kalazanci Szent József alapítása, a piaristák. Lengyelországból kerültek hozzánk. A jezsuita rend iskolai munkája csak egy volt a többi feladat, a lelkipásztorkodás, a hithirdetés stb. között. A piarista rend kifejezetten tanítórend volt. Nevelési céljuk ugyanaz, mint amit a jezsuitáknál hallottunk, vagyis mint minden keresztény nevelésé. Az első hazai piarista iskola alapítólevelében áll a kegyesrendi atyák kötelessége, hogy az ifjúságot szerzetük szabályai szerint keresztény jámborságban a tudományokra neveljék. A jezsuitákkal ellentétben ők kisiskolákkal is foglalkoztak, de főterületük a középiskola volt. A kisiskolákban különös gondot fordítottak az írni-olvasni tanulás mellett a számtanra. A középiskolák tanmenetében is voltak bizonyos eltérések a jezsuita iskolákkal szemben. Amit a jezsuiták csak a diákotthonokban külön tárgyként tanítottak, az a piaristáknál bekerült az általános tantervbe. A matematika oktatására már külön szaktanáraik voltak. Mások részletesen foglalkoztak az iskolában a történelemmel és a földrajzzal is. Mária Terézia iskolareformja előtt a 18. század végefelé a piaristáknak már 21 iskolájuk volt nálunk.

A piaristák és jezsuiták voltak az elsők, akik a tanárképzésre is gondot fordítottak. A szakirodalomban ezeknek az intézeteknek latin nevük maradt fenn: collegium repetentium — ismétlő iskola. Tapasztalt szak-

tanárok vezetése alatt sajátították el a fiatalok, hogyan kell jól és eredményesen tanítani.

A 18. században a lányok nevelésével is foglalkoznak már szórványosan női szerzetesrendek, mint az orsolyiták és angolkisasszonyok. Az iskolaügybe az állam csak a 18. század második felében kezdett beleszólni.

3. *Uniós törekvések*

A katolikus egyház megerősödésének egyik jele volt Magyarországon, hasonlóan Lengyelországhoz a 16. század végén, hogy a keleti szakadár egyház közeledni kezdett a római latin egyházhoz. Az országban főleg az északkeleti részeken, Erdélyben a román lakosság és délen a törökök elől bevándorolt szerbek között voltak nagyobb számban a görögkeleti egyházhoz tartozó hívek.

Az első uniós kísérletek, amelyekről biztos adataink vannak, a 17. század elejére nyúlnak vissza. Az ország északkeleti részén akkor Munkácson és Máramaroson volt görögkeleti püspökség. Amikor Vitéz Mihály havasalföldi vajda 1600-ban Erdélyt is elfoglalta, amelyhez akkoriban Munkács hozzátartozott, oda új püspököt helyezett, a román származású Sergiust, aki a havasalföldi Tismana kolostornak volt előljárója. Az ő püspöksége alatt történtek az első kísérletek. A szomszédos Ungvár és Homonna akkori ura a katolikus Drugeth György volt, akinek Lengyelországban, Przemyśl környékén is voltak birtokai. Ott hallhatott az 1584-es breszti unióról, s annak példájára a magyarországi birtokain élő görögkeletieket egyesíteni szerette volna Rómával. Ezért a przemyśli latin püspökkel lépett kapcsolatba, aki az ottani egyesült rutén püspököt, Krupeczky Atanázt és két jezsuitát küldött Drugethhez Magyarországra. A jezsuiták 1613-14-es jelentéséből kitűnik, hogy ők a görögkeleti papság körében próbálkoztak a térí-

téssel. Homonna környékén állítólag ötven pap csatlakozott Rómához. Krupeczky püspök Munkácsra is elment, de Sergius még előbb elhagyta a várost, mert nem akart találkozni az egyesült püspökkel. Krupeczky Atanáz 1614 pünkösdjén az áttért papokkal a krasznabródi kolostor új templomát nagy ünnepélyességgel akarta felszentelni. Az egyesülés ellenzői azonban a tömeget Atanáz ellen hangolták és zavargást támasztottak. A püspök alig tudott megmenekülni a tömegből. Az eset világosan megmutatta, hogy egyesülésről csak komoly előkészítés és a hívek bevonása után lehet szó, ami türelmes munkát kíván.

A következő kísérlet Tarasovics Vazul munkács-máramarosi ortodox püspök idejében történt, a 17. század harmincas-negyvenes éveiben. Őt 1633-ban választották és Moldvában szenteltek püspökké. Székhelye, Munkács, és egyházmegyéjének nagy része Erdélyhez tartozott, ahol akkoriban a protestáns I. Rákóczi György volt a fejedelem. Vazul püspök már hivatalbalépésének első éveiben kapcsolatba lépett az előbb említett Krupeczky Atanáz uniós püspökkel, aki a szomszéd katolikus főúr, Homonnai Drugeth birtokain dolgozott az egyesülés érdekében. Valószínűleg Vazul pozitív magatartása az unió irányában és törekvése, hogy kissé függetlenítse magát és egyházmegyéjét a munkácsi protestáns várúr, Ballingh János hatalmától, törésre vitte a dolgot. 1640-ben Ballingh elfogatta Vazul püspököt és pert indított ellene. Ez ellen a királyi Magyarországról sokan tiltakoztak: Lippay György egri érsek, akinek egyházmegyéjéhez Munkács is tartozott és III. Ferdinánd király a nádornál és az erdélyi fejedelemnél is. 1641-ben Vazul püspöknek tanúk jelenlétében egy Ballingh által előkészített hűségnyilatkozatot kellett aláírnia. Ezzel 1641 nyarán kiszabadult a börtönből. Úgy látszik azonban, hogy újra az egyesülés érdekében kezdett dolgozni, mert

decemberben ismét elfogták, letették püspökségéről és Rákóczi György birtokaiból kiűzték. Vazul a királyi Magyarországra ment, és április első napjaiban a pápai nunciushoz Bécsbe érkezett. Lippay érsek és a nuncius már többször írtak Tarasovics Vazulról Rómába. Most komolyan tárgyalni kezdtek Vazul áttéréséről. A hitterjesztés kongregációja, ahová a Vatikánban ezek az ügyek tartoztak, 1642. április 30-án foglalkozott Vazul püspök kérésével. Az akták végére a kongregáció titkára hozzáírta, küldjenek instrukciót a nunciusnak, hogyan kell Tarasovicsnak a katolikus hitvallást letennie. Püspökké szentelése érvényes. Nem kell Rómába jönnie, hanem térjen vissza székhelyére és dolgozon híveinek áttérítésén. Vazul a királyi Magyarország keleti részén kezdte meg működését. Székhelyét Kállóra tette. Rákóczi György erdélyi fejedelem a harmincéves háborúval kapcsolatban megtámadta a császárt. Az ezt követő 1644-es linzi békekötés feltételei között szerepelt, hogy Tarasovics Vazul visszatérhet püspöki székhelyére, Munkácsra. Vissza is tért, de nem sokkal 1651-ben bekövetkezett halála előtt újra elhagyta a katolikus egyházat.

Az első igazi egyesülés, amely tartósnak is bizonyult, 1646. április 24-én következett be. Ungváron 63 kárpátaljai szakadár pap tette le a katolikus hitvallást és egyesült a római egyházzal. Erről az egyesülésről azonban meg kell jegyeznünk, hogy nem történt nyilvánosan, nagy ünnepélyességgel. Nem volt szó hivatalos küldöttségről (a pápához), Rómában nem állítottak ki róla semmiféle bullát. Legfeltűnőbb Tarasovics Vazul távolléte. Egyházmegyei szinodus sem előzte meg, amely az egyesülésről döntött volna. Katolikus részről nem volt jelen sem a nuncius, sem az ország prímása. Egyházi részről csak az egri érsek, Jakusics György volt jelen és vette ki a hitvallást. Rómába is csak évekkel később küldtek erről jelentést. Az egyesülés ténye azonban min-

den kétségen felül bizonyítható. Az egyesült papok részéről a feltételek ezek voltak: a görög rítust továbbra is szabad legyen használni. Legyen püspökük, akit ők választanak és Róma megerősíti. Harmadszor, hogy az egyesült papok is megkapják a katolikus papoknak Magyarországon kijáró kiváltságokat.

Ezt az uniót főleg Petrovics Parthenius Péter püspök szilárdította meg. Pozsony közelében született szerb bevándorolt családból. 1651-ben választották püspökké. Lippay érsek még ebben az évben kérte megerősítését Rómából, azt azonban csak az új pápa, VII. Sándor idejében állították ki 1655-ben. Ebben az évben Lippay jelentése szerint a 650 közül már 400 volt az egyesült papok száma. Parthenius püspök persze csak a katolikus főurak területén működhetett Ungvár székhellyel. Munkács még mindig a protestáns Rákócziak birtokában volt. Oda csak 1660-ban mehetett. Rákóczi György halála után özvegye, Báthory Zsófia, aki a házasságkötéskor lett protestánssá, férje halála után újra visszatért a katolikus egyházba. Húsz évig élt még és dolgozott azon, hogy a hatalmas Rákóczi-birtokon újra a katolikus hit legyen uralkodóvá. Az ő és Parthenius püspök működésének köszönhető, hogy ez az 1646-os ungvári unió meg tudott erősödni és tartós lett.

Erdélyben más volt a helyzet. A fejedelemségben a reformáció kora óta három nemzet, a magyar, a székely és a szász, és négy bevett vallás, a katolikus, a luteránus, a kálvinista és az unitárius uralkodott. A román lakosságról és a szakadár egyházról alig esett szó. A 17. században a protestáns fejedelmek megkísérelték, hogy a görögkeletieket a református egyház kereteibe vonják be. A század végén ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Erdélyben is megindult egy irányzat, amely a keletiek részéről az egyesülést kereste. Ennek főleg akkor lett jelentősége, amikor a törökök kiűzése után Erdélyt

közigazgatásilag a bécsi udvar hatáskörébe rendelték. A délkelet-európai szakadár egyházak ezekben az években felébresztették Róma érdeklődését is, és a hitterjesztés kongregációja útmutatást adott ki a szakadároknál folytatandó missziós munkához. Az irat szerint az egyesülni hajlandó keletieknek el kell ismerniök, hogy a pápa az egyház feje, hogy a kovásztalan kenyér elegendő matéria az Oltáriszentség számára, hogy létezik tisztítótűz, és negyedszer, hogy a Szentlélek, a harmadik isteni személy, az Atyától *és a Fiútól* származik. Ezt a római iratot vették alapul az Erdélyben működő jezsuiták, különösen pedig Baranyi Pál, akinek nagyon jó kapcsolatai voltak a gyulafehérvári keleti püspökhöz és több ortodox paphoz is. A görögkeletiek törekvése Erdélyben arra irányult, hogy ők is megkaphassák azokat a kiváltságokat, amelyeket a bevett vallások élveztek. Az erdélyi országgyűlés protestáns többsége azonban ez ellen volt.

A keletiek, hogy követeléseiket könnyebben elérjék, a bécsi udvar felé közeledtek. Annak azonban a protestáns többségre tekintettel kellett lennie. Így a tárgyalások húzódtak. 1697-ben Anghel Atanáz lett a görögkeleti erdélyi püspök, aki nagyon hajlott az egyesülésre, Bécsben pedig hathatós támogatót nyert az egyesülés gondolata Kollonics érsekben, Magyarország prímásában. Ő teljes támogatását ígérte Anghel püspöknek, aki 1698-ban szinódust hívott egybe. Ott a nagy többség aláírta az egyesülésről szóló okmányt. De még ez sem volt elegendő. A bécsi udvar tovább habozott. Erre Atanáz püspök irodaigazgatójának és katolikus teológusának, a jezsuita Neuräuternak kíséretében Bécsbe utazott. De még így sem ment könnyen a dolog. Atanáz ellenségei befeketítették őt a császári udvarnál, és úgy látszik, Rómában is. Az erdélyi jezsuiták, főleg P. Baranyi, aki annyit dolgozott az egyesülés érdeké-

ben és igen nagy tekintélye volt, valamint az erdélyi jezsuiták főnöke, P. Kapi kifejtették, hogy az egyesülés csak úgy lesz tartós, ha Atanáz marad a püspök, és Róma is elismeri őt. Ez meg is történt 1701-ben.

4. *Lelkipásztorkodás a hódoltságban*

A 16-17. század egyháztörténelmében mindenképpen foglalkoznunk kell a török hódoltságban élő katolikus lakosság vallásos életével is. A 16. századi háborúk nagy pusztítást okoztak, és az évtizedekig tartó bizonytalan helyzet csak fokozta a nehézségeket. Katolikus püspök a hódoltsági területen nem maradt, később pedig, mivel a király nevezte ki őket, nem is mehettek, hiába búzdította őket a Szentszék püspökségeik elfoglalására. A szerzetesek kolostorai egy-két kivétellel nagyon gyorsan megszűntek. Azt azonban a kevés fennmaradt adatból is biztosan mondhatjuk, hogy a világi papság jórészt kitartott hívei mellett. Egy Baranya megyei összeírás 1542-ben 323 falut említ, ezek közül 70-ben 84 pap élt még. Utánpótlásról azonban a 16. század második felében már nem lehetett szó, hiszen a reformáció a királyi Magyarországon is nagy mértékben terjedt, a katolikus egyház pedig éppen hogy elindult a megújulás útján. A 17. századra a katolikus papok száma a hódoltságban már nagyon alacsony lett. A váci egyházmegyében a 16. század végén már csak 13 pap volt. 73 községben éltek még katolikusok, számuk körülbelül 13.000 lehetett. Kecskemétről 1644-ben azt írták a katolikus hívek Lippay prímásnak, hogy mióta plébánosuk meghalt, néha egy évig sem láttak papot. Kérték a prímást, telepítse le náluk a ferenceseket, akik néha Szegedről elmentek hozzájuk. Három évvel később a barátok tényleg átvették a kecskeméti plébánia vezetését. Az ország déli részein ők működtek leginkább.

A belgrádi püspökök ebben az időben két kivétellel mind ferencesek voltak, ugyanúgy a boszniai püspöki vikáriusok is. Ők Magyarország déli részein is lelkipásztorkodtak. Sajnos, magyarul tudó nem volt köztük, s így csak a szerb és horvát anyanyelvű katolikusokkal foglalkoztak. Magyarok voltak viszont a szegedi ferences kolostor lakói, valamint a kecskemétiek is.

A második rend, amely a hódoltsági területen rendszeresebb lelkipásztori munkát végzett, a Jézus Társasága volt. Az első misszionáriusok névszerint: a két magyar Vásárhelyi Gergely és Szini István, valamint a horvát Kasics Bertalan. Szini István 1612 karácsonyán tartotta első magyar szentbeszédét Belgrádban, amelyen Bethlen Gábor is résztvett. A jezsuita misszionáriusok száma az évek folyamán emelkedett. 1650-ben 25-en dolgoztak a hódoltságban. A 17. századból összesen körülbelül 170 jezsuita nevét ismerjük, akik a török uralom alatt lelkipásztori munkát végeztek. Az első misszionáriusok beszámolója körútjuk után megrendítően szép. Fricsy Ádám így foglalja össze a pécsi egyházmegye 1981-es schematizmusában:

« A megmaradt katolikus hívekben mély vallásosságot találtak a kb. harminc év után ismét megjelent papok. A paphiány, a különböző eretnekek működése ellenére mélységes hit és jámborság jellemezte a népet. Ez a vallásosság formában régmúlt időkre emlékeztet, talán utolsó papjaik idejére, sőt a középkori hitre utal. A prédikációknál például a hívek letérdeltek és térden állva hallgatták a beszédeket. Amikor a templomba mentek, útközben háromszor hajtottak térdet a templom felé. A szentáldozás előtti napon úgy böjtöltek, mint pénteken szokás. A böjtöt szigorúan megtartották, semmiféle állati terméket nem ettek. Óriási az öröm a pap láttán. Gyermeki szeretettel veszik körül, csókolják ruháját. Általános a vágy a püspök után. Nagy ál-

dozatokat hoznak a jubileumi búcsú elnyeréséért. Nagy becsben vannak a kegytárgyak, mert a pápa áldotta meg azokat. Tömegesen gyónnak és áldoznak. Sokan végeznek életgyónást. A szentségek utáni vágy szülte azt a fonákságot is, hogy világi vallási vezetőik, akikből később a licenciátusi intézmény nőtt ki, s akiket addig egyszerűen 'papoknak' neveztek, hogy ezek az emberek gyóntatták és áldoztatták a népet közönséges ostyával, 'hogy ki ne menjen a szokásból'. Kívánták a szentségeket és a szentmisét. A papok megjelenésében igazolva érzik hűségüket: nem veszett el az ősi hit, melyben születtek, melyet szerettek, akármennyi is volt az új vallás.

Az egyszerű nép vallásilag jámbor, de tudatlan volt. Maguk is beismerték ezt és ezért mindenütt, ahol a misszionáriusok megfordultak, marasztalták őket, kérték az oktatást, hiszen — mint mondták — 'látják tudatlanságukat'. De viszont tanulékonyak is voltak. Elhozták a szentbeszédekre a gyerekeket is, akik 'értelmesek voltak és készségesek minden jó megtanulására'. Jámborságuk és vallási tájékozatlanságuk következménye volt a rengeteg babonás szokás, a szellemjárástól való félelem, a ráolvasás és ráéneklés stb. Sok volt a haragos, 'akik ölték egymást'. A körülöttük élő eretnekek és szakadárok példájára sokan válólevéllel elbocsájtották házastársukat és újra esküdtek.

A lelkipásztorkodás feladatait tehát ez a helyzet írta elő. A misszionáriusok ezeknek az igényeknek iparkodtak eleget tenni. Prédikációik elsősorban oktató, felvilágosító jellegűek voltak. De sokat beszéltek Krisztus kínszenvedéséről, amit a nép meghatódva és könnyezve hallgatott. Előkészítették hallgatóikat a szentgyónásra, életgyónást végeztettek velük. A misszionáriusok éjszakába nyúló gyóntatásokról beszélnek, írnak leveleikben. Aki nem jutott sorra, míg a misszionárius a faluban

volt, az követte a harmadik faluba is, míg végre sorra került. Buzgón vettek részt a szentmiséken, hiszen a legtöbb helyen ötven éve nem volt szentmiséjük. A misén magyar egyházi énekeket énekeltek. Egy későbbi időben Massarechi Péter püspök állítja, hogy ezeket a jezsuitáktól tanulták. Valószínűbb azonban az, hogy ősi énekeiket énekelték 'papjaik', licenciátusaik vezetésével » (79-81.o.).

Az előbbiekben néhányszor szó esett a licenciátusokról. Ez a hódoltság katolikus életének egyik legjellegzetesebb intézménye. Eddig is ismert volt, de a II. vatikáni zsinat határozata az állandó diakonátusról az érdeklődést nagyban felkeltette irányában. A licenciátusok kötelességeit és célját egy baranyai megyegyűlés közvetlen a felszabadulás után 1689-ben így foglalta össze: « célja, hogy kiszolgáltassa a keresztséget, hogy prédikáljon és könyörgéseket tartson, hogy a licenciátusok szokása szerint Adventben és Nagyböjtben mindennap kétszer oktatást és könyörgést végezzen, hogy a tanulatlanokat a keresztény oktatásban részesítse, hogy eskessen, temessen, a maga idejében rendezze a körmeneteket és minden mást, ami a licenciátus dolga, főleg pedig álljon a betegek mellett a halál órájában. Igaz hittel vallja meg Istent és szolgáljon neki, tartsa meg Isten és az anyaszentegyház parancsait, mert az Írás azt mondja: Féld az Istent és tartsd meg parancsait, ez az egész ember, vagyis enélkül semmit sem ér az ember » (uo. 92.o.). Hogy a licenciátus intézményét pontosan megismerhessük, meg kell várnunk a már most folyó kutató munka eredményét.

V. A JOZEFINIZMUSTÓL A 20. SZÁZADIG

1. *A jozefinizmus*

A Habsburg uralkodók, akik szerint a katolikus egyház államvallás, gyakran belenyúltak az egyház életébe, szervezetének formáiba és igazgatásába. A 18. század közepe táján ez a felfogás és gyakorlat még inkább erősödött. A gallikanizmus, a francia egyház függetlenségi törekvései Rómától, a janzenizmus merev vallási gyakorlatai, főleg pedig az állami életben megnyilvánuló felvilágosult abszolutizmus nagy befolyást gyakorolt erre az irányra. Az akkori általánosan elterjedt pápaellenesség meg csak fokozta ezt. Ilyen szellemben született meg az abszolutista mindenható állam és az egyház viszonyának újrafogalmazása és rendezése. Ennek első jele volt Mária Terézia császár- és királynő államminiszterének, Kaunitznak titkos rendelete az olaszországi Lombardia tartomány osztrák uralom alatt lévő részére 1768-ban. Két évvel később az udvari kancellárián az egyházi ügyek rendezésére külön hivatalt állítottak fel. Ennek feladata lett, hogy a Lombardia számára hozott rendeleteket az összes osztrák tartományra kiterjessze és ezeket az egyházzal szemben megvédje. Ez a hivatal szinte ontotta az államot és az egyházat közösen érintő rendeleteket és előírásokat. Ezek egységes egyházkormányzati rendszert építettek ki, amely persze teljesen az abszolutista államhatalom kezében volt, s annak érdekeit kellett szolgálnia. Az elmúlt harminc-negyven év egyháztörténelmi kutatásai világosan mutatják, hogy ez a rendszer már Mária Terézia uralkodása alatt teljesen kiépült. Eredményei azonban II. József idejében váltak

nyilvánvalóvá. Ezért nevezték el ezt a rendszert II. Józsefről jozefinizmusnak.

Maga a jozefinizmus fogalma azonban még nem teljesen világos, és az elmúlt évtizedek kutatásai sem jutottak egyértelmű megfogalmazására. Winter Eduard (*Der Josefinismus*) a protestantizmushoz közelálló Csehés Morvaországot vizsgálja és a jozefinizmust reformkatolicizmusnak tartja, mely számára végeredményben nem más, mint a polgári gondolkodásmód kihatása a kialakulóban lévő nemzeti államokban. Mária Terézia és József államegyház fogalmát nem veszi egészen komolyan, és az egész folyamatot a katolikus egyház reformkísérletének fogja fel, amely az ősegyház ideálját akarta megvalósítani. Ellene Maaß Ferdinánd (*Der Josephinismus*) kiterjedt forráskutatásainak eredményeként a jozefinizmusban osztrák felvilágosult államegyházi intézményt lát. Szerinte nem az egyház reformja, hanem az állam mindenhatósága volt a cél. E két véglet között több felfogás uralkodik. Valjavec Fritz (*Der Josephinismus*) a jozefinizmust a múlt egyházi-kulturális felfogása és a felvilágosodás szelleme kiegyezési kísérletének tartja. Az amerikai Kann (*Kanzel und Katheder*) a jozefinizmus egyházpolitikai oldalát nem tartja fontosnak. A hangsúlyt az abszolút állameszmére és a nemzeti tényezők fontosságára helyezi.

Annyit biztosan elfogadhatunk, hogy a felvilágosult abszolutizmus az államhatalmat helyezte érdeklődésének középpontjába, és mindent ennek rendelt alá. Józsefnek még inkább, mint anyjának, Mária Teréziának meggyőződése volt, hogy uralkodói joga, sőt kötelessége az egyházzal is törődnie a hit és erkölcs területein kívül. Ez a felfogás vezette őt a vallás ügyeinek állami rendezésében.

II. József ilyen irányú rendeleteinek száma tízéves uralkodása alatt több, mint hatezret tett ki. Már ez a

tény is mutatja, hogy államrendszerében és kormányzatában mekkora jelentőséget tulajdonított az egyházi életnek. Uralkodásának második évében, 1781-ben adta ki türelmi rendeletét, mellyel a nemkatolikusok helyzetét rendezte az államban. Ez a magyarországi protestánsoknak megengedi, hogy ahol legalább száz protestáns család él együtt, ott vallásukat gyakorolhatják, papot és tanítót tarthatnak és templomot építhetnek maguknak. Ezt azonban korlátozta egy előírás. Templomtornyot nem volt szabad építeniök és a templomajtó sem nyílhatott közvetlenül az utcára. Ezeket a korlátozásokat József később megszüntette és a családok minimális számát is leszállíttatta. Ez a türelmi rendelet szabályozta a vegyesházasságból származó gyermekek vallását is. Magyarországon úgy szólt a rendelkezés, hogy ha az apa volt katolikus, akkor minden gyermek katolikussá lett, ha pedig az anya volt az, akkor csak a leánygyermekek követték vallását. Az egyház, a vármegyék és a helytartótanács is tiltakoztak a türelmi rendelet ellen, de József császár kitartott mellette és érvényt szerzett neki.

A császár rendeletei vallási téren a protestánsok belső egyházi életét alig érintették, annál jobban a katolikus egyházét. Első intézkedései a szerzetesrendek ellen irányultak. Először csak külföldi rendfőnökeikkel szakíttatta meg a kapcsolatot, s az egyes rendházakat fegyelmi ügyekben a püspök joghatósága alá rendelte. Egy évvel később megkezdte a szerzetesrendek eltörlését. Főleg a katolikus köztudatban uralkodik az a felfogás, hogy József a tanító és betegápoló szerzetesrendek kivételével minden mást feloszlatott. Ez a megállapítás így nem helyes, a valóság sokkal bonyolultabb volt.

A « szemlélődő » rendeket tényleg feloszlatta, viszont nem kegyelmezett olyan rendeknek sem, amelyek

részben már tanítással is foglalkoztak, például a pannonhalmi bencéseknek, az egri ciszterciekeknek, a jászóvári premontreieknek vagy a pálosoknak. II. József Magyarországon Karácsonyi János történész számításai szerint százharmincnégy férfi és hat női szerzetesházat oszlatott fel. Ez a rendelkezés körülbelül 1500 szerzetest és 200 apácát érintett. Ezzel szemben a zalavári bencéseket vagy a zirci ciszterciekét nem bántotta. Utóbbi egy sziléziai apátság fiókmonostora volt, és József nem akart Zirc miatt II. Frigyes porosz királlyal ellentétbe kerülni. Az eltörölt rendek tagjai, ha munkaképtelenek voltak, kis nyugdíjat kaptak, ha pedig még tudtak dolgozni, beálltak egyházmegyei szolgálatba. A feloszlatott rendek ingóságait, a könyvtárakat és egyházi felszereléseket begyűjtötte és részben elárvereztette. A begyűlt pénzből és a szerzetesek ingatlanaiból létesítette az úgynevezett vallásalapot, és ebbe olvasztotta be a már létező plébánosok pénztárát is. Ebből a vallásalapból József császár sok új plébániát szervezett és templomot építtetett. A szegény, gyenge javadalmú plébánosok innen kapták kongruájukat. Ez a plébánia-szervezési munka a császár leghasznosabb intézkedései közé tartozik. Rendeletei kiterjedtek a legapróbb részletekre is. Például még azt is megszabta, hogy az új plébániákon a papnak hány széke, evőeszköze stb. legyen.

Súlyosabbak voltak József rendelkezései, amelyek az egyház, a vallásos élet megnyilvánulásait korlátozták. Így megtiltotta a zarándoklatokat, feloszlatta a jámbor társulatokat, a nagymúltú Mária-kongregációkat is. Pedig ezek a társulatok akkoriban virágkorukat élték. A császár szabályozta az istentisztelet rendjét, a templomi berendezést és hasonlókat. A bécsi Szent István-dóm kivételével egy templomban sem engedélyezett két oltárnál többet. A legapróbb részletekre is kiterjedő rendelkezései számunkra már nevetségesen hatnak. Megszabta, hogy

a szentmise közben az oltáron hány gyertyának szabad csak égnie. « Takarékossági okokból megparancsolta, hogy a községek tartsanak készenlétben különböző nagyságú koporsókat, a halottakat ilyen hatósági koporsókban vigyék ki a temetőbe, de ott a holttestet koporsó nélkül tegyék a sírba (még akkor is, ha hozzátartozói hajlandók koporsót készíttetni), és a sírt mésszel öntsék le. Ezt a rendeletet nagy felzúdulás követte, úgyhogy József hamarosan vissza is vonta ». (Hermann Egyed, *A katolikus egyház története* 373).

A császár arra törekedett, hogy a magyar egyházat elzárja Rómától. Senki nem mehetett többé oda tanulni. A római német-magyar kollégium pótlására Paviában nyitott kollégiumot. A breviáriumokban leragaszttatta VII. Gergely pápa zsolozsmájának olvasmányait, ahol a pápa canossai győzelméről volt szó IV. Henrik császár fölött. A püspököknek megtiltotta, hogy bármilyen ügyben Rómához forduljanak. Rómából érkező iratokat csak az ő kifejezett engedélyével lehetett nyilvánosságra hozni. Így például megtiltotta 1781-ben, hogy a janzenizmust elítélő pápai bullát, az « Unigenitus »-t, országaiban kihirdessék.

II. József állameszméjéből következett az a felfogás, hogy a papnak vagy lelkipásztornak jó államhivatalnoknak is kell lennie. Ezért a papnevelés fontos állami feladat. A császár tehát ebben a kérdésben is beleavatkozott az egyházi életbe. Az egyházmegyei szemináriumokat mind megszüntette, s helyettük először három úgynevezett « generális » papnevelőintézetet alapított Pozsonyban, Egerben és Zágrábban. Hiába tiltakoztak a püspökök, szeminaristáikat éppúgy, mint a megmaradt szerzetesrendeknek papnövendékeiket ezekbe az intézetekbe kellett küldeniök. 1786-ban József a zágrábi és egri szemináriumokat egyesítette és a pesti egyetem mellé helyezte. A tanárok jó része osztrák volt, akik teljesen

jozefinista és janzenista szellemben tanítottak. Ennek a papnevelésnek káros hatásai a 19. században mutatkoztak meg. A jozefinizmus szelleme a császár halála után is még évtizedekig élt.

2. *Nemzeti zsinat 1822-ben*

A francia forradalom nemcsak az emberiség történetének volt fontos mozzanata, hanem az egyház történelmében is nagy szerepet játszott. A 18. század végéig a pápa felsőbbségét az egyházban két veszély fenyegette, a Német-római Birodalomban a febronianizmus és jozefinizmus, Franciaországban pedig a gallikanizmus. Mindegyik önálló, Rómától független egyházat akart megvalósítani. Amikor azonban Napóleon VII. Piusz pápát fogságba ejtette és Franciaországba vitte, hogy ott őt birodalmának csak magasabb egyházi funkcionáriusává tegye, ezzel a pápának akkora népszerűséget szerzett, amekkorát előtte egy pápa sem élvezett. Napóleon bukása után a pápa visszatérhetett Rómába. Útja valóságos diadalmenet volt. Ez lett az első lépés afelé, hogy Róma újra a világegyház központjává vált. Ezt a helyzetet erősítették végeredményben azok az államegyházi intézkedések is, amelyek egyes országokban az egyház szabadságát és összeköttetését Rómával korlátozni akarták. A jozefinista egyházpolitika elérte azt, hogy sok püspök Rómától várt segítséget és támaszt az uralkodó vagy a szabadelvű kormányok nyomása ellen.

A pápa nemzetközi tekintélyét viszont növelte a tény, hogy elfogatása ellen az államok nem tiltakoztak, és Napóleon törvényellenes cselekedeteit szó nélkül hagyták. Az uzurpátor bukása után a forradalomellenes restaurációs mozgalmak a pápa morális tekintélyére akartak támaszkodni. Nemcsak a katolikus, hanem a protestáns országokban is a pápaságban látták a rend és a

tekintély elvének megvalósulását. Ennek a magatartásnak jele már a Bécsi Kongresszuson is megmutatkozott. Ettől kezdve illeti meg a diplomáciai karban a pápai követeket az elsőbbség. A 19. század elején indult el az az irányzat, amely Róma és a pápa központi helyzetét az egyházban egyre jobban hangsúlyozta. E történelmi fejlődés VII. Piusz pápával indult el, IX. Piusszal az első Vatikáni Zsinatban csúcsosodott ki, és nyugodtan mondhatjuk, hogy XII. Piusz pápával ért véget. A világegyház vezetését Róma mindig szorosabban vette kezébe. Ilyenirányú törekvéseivel párhuzamosan jött létre Franciaországban és Németországban a Róma vezető szerepét hangsúlyozó mozgalom, melyet ultramontanizmusnak nevezünk.

A név onnan származik, hogy ezek a főleg francia és német katolikusok « ultra montes », a hegyeken túlra, az Alpokon túlra Rómába tekintettek. A mozgalom elindítója de Maistre francia világi katolikus a pápáról szóló könyve volt 1819-ből (*Du pape*). De Maistre tételeit nem annyira a Szentírásból vagy az egyházatyák tanításából, hanem a politikai társadalom, az abszolút monarchia tanaiból vette. Könyvét politikusok számára írta, de azok nem fogadták el, mert számukra túlságosan vallásos volt; a papság meg azt hiányolta a könyvben, hogy nem eléggé teologikus. A műnek mégis hihetetlen sikere lett és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pápaság tekintélye a nagy nyilvánosság előtt a 19. század folyamán annyira megnőtt, és előkészítette a pápa csalatkozhatatlanságának tanát, melyet a század második felében az első vatikáni zsinat emelt hittétellé.

A múlt század elején a vallás újjáéledésének másik jele a katolikus körök, centrumok kialakulása volt főleg Németországban és Ausztriában. Katolikus romantikának is nevezik ezt a mozgalmat. Münsterben főleg írók csoportosultak a nagyműveltségű Gallitzin grófné

köré, Münchenben Görres József lett egy ilyen mozgalom központja. Bécsben főleg Hofbauer Szent Kelemen működését emelhetjük ki. Magyarországon ezek a vallásos mozgalmak aránylag későn jutottak érvényre. A század elejéről csak Széchenyi Ferencet említhetjük. Először szabadkőműves volt. Titkára, Hajnóczy József Martinovics köréhez tartozott s vele együtt végezték ki a budai Vérmezőn. Széchenyinek nem lett baja, mert nem tudott titkára működéséről. De ettől kezdve szakított szabadelvű nézeteivel, és Bécsben Hofbauer Szent Kelemen köréhez tartozott. A társaság vallásos összejöveteleit 1818-ban a gyanakvó császári rendőrség már Széchenyi-Klubnak nevezte. Nemcsak az Országos Könyvtárat alapította, hanem barátjával, Jordánszky Elek kanonokkal plébániai könyvtárak alapítására is tervezetet dolgoztatott ki. Sok katolikus könyvet fordíttatott magyarra a hívek, de elsősorban mégis a papság számára. Sajnos halála után nem akadt utódja, aki az egyház megújhodását Magyarországon úgy támogatta volna, mint ahogy ő tette.

Magyarországon még mindig a jozefinista szellem uralkodott. József halála után testvére Lipót volt a király, de két év mulva váratlanul meghalt. Utódja. I. Ferenc lett, aki majdnem fél évszázadig vezette az állam ügyeit. II. Józsefnek méltó tanítványa volt. Hermann Egyed írja róla, hogy belőle a « monarchia makacsul hajthatatlan első hivatalnoka lett, aki egyszer kijelentette, hogy ha a törvény halálbüntetést szabna ki a sétára, ő gondolkodás nélkül végrehajtaná... Nagyfokú bizalmatlansága és gyanakvása miatt gyakran olyan emberek véleményét is kikérte, akiket sem tehetség, sem hivatali állás erre a bizalomra alkalmassá és méltóvá nem tett. Ferenc alatt fontos egyházpolitikai kérdésekben is nem egyszer a bécsi rendőrminiszter szava döntött » (*A katolikus egyház története* 377). Ferenc egy-

házpolitikájához hozzátartozott, hogy a püspöki székeket nem töltötte be, és így a jövedelemmel az állampénztárt gyarapította. 1800-ban hét egyházmegye állt püspök nélkül, a besztercebányai akkor már kilenc éve. 1799 és 1847 között, tehát negyvennyolc év alatt az esztergomi érsekség összesen huszonnyolc évig nem volt betöltve. Az országnak tehát ennyi ideig nem volt prímása.

Ferenc király pozitív intézkedései közé tartozott, hogy három szerzetesrendet, a bencéseket, a ciszterciekét és a premontreieket visszaállította, és gimnáziumok valamint plébániák vezetésével bizta meg őket. Nemcsak a vármegyék kérése indította őt erre a lépésre, hanem az a tény is, hogy a francia háborúk következtében a közerkölcsök ijesztő mértékben romlottak. Ezt akarta a király az ifjúság vallásos nevelésével ellensúlyozni. A rendeket azonban a jozefinista szellemnek megfelelően római központjaiktól elzárta, és önállóan maga akarta megreformálni azokat. A papság helyzetéről és neveléséről elég, ha a pápakovácsi plébánost idézzük, aki veszprémi szeminarista életére, az 1811-1815 közötti évekre, később így emlékezett vissza: « A' szemináriumban hallottam eggy két szót a' papi hivatásról, de azt is olly hidegen, hogy az reám alig volt benyomással. Spirituálisunk öreg ember volt, ki az Istent nekünk adni nem tudta. Kolossváry volt akkoriban Veszprém városnak a' Plébánusa, híres szónok; ennek beszédeiből kaptuk a' legelső szikrákat az isteni szeretetre » (idézi Hermann, *A katolikus egyház története* 398).

A papság lazult fegyelme és az egyház romlott állapota miatt merült fel a gondolat, hogy itt csak egy nemzeti zsinat segíthet. Ferenc király három püspököt bízott meg a kérdés megfontolásával, akik mind a zsinat szükségességét hangsúlyozták. Rudnay, az új prímás is a zsinat mellett foglalt állást. Kezdettől fogva világos

volt, hogy a püspökök a tárgysorozat összeállításában korlátozva lesznek. Rudnay biztosította Ferencet arról, hogy a zsinat a király és az állam jogkörét sértő határozatot nem fog hozni. Olyan tárgy sem kerülhetett szóba, melyhez a Szentszék engedélyére lett volna szükség. Az államtanács felvetette azt a gondolatot is, hogy királyi biztost kellene küldeni a zsinat ellenőrzésére. Rudnay tiltakozott ez ellen. A király el is állt a tervtől, de helyette maga állította össze a témákat. Szerepeltek: a közerkölcsök romlásának okai és ellenszerei; egységes teológiai tanterv; két pesti biblikus professzor vitája; a szerzetesrendek úgynevezett « korszerű » reformja; új magyar bibliafordítás kiadása. Ezek mind helyzetadta problémák voltak. A király azonban még három témát hozzáfűzött: a bécsi felsőbb papnevelő intézet anyagi segítése; az alapítványi misék összevonása és az egyházi bíráskodás egységesítése. Előzetes egyházmegyei tanácskozások is folytak a zsinati pontokról. A szombathelyi egyházmegye papjainak reformjavaslatait így lehetne összefoglalni: szigorúbb cenzúra, jó tisztviselők kinevezése, az iskolák szaporítása, jól képzett és jól fizetett tanítók alkalmazása, a Mária-kongregációk visszaállítása, általában az ifjúság jószellemű nevelése. Szerintük a papság javára válna, ha a püspöki vizitációk révén a főpásztor papjaival szorosabb kapcsolatba kerülne, s ha minden pap évenként lelkigyakorlatot végezne. Kívánták a jezsuita rendnek mint tanítórendnek visszaállítását és a többi rendnek megreformálását.

Az 1822-es zsinat, mivel aránylag jól elő volt készítve, gyorsan befejezte munkáját. Bizottságok fogalmazták meg a határozatokat az előzetes egyházmegyei tanácskozások értelmében. Csak az egyházi bíráskodásról szóló szöveget nem fogadták el, mert tele volt II. József rendeleteivel. Átdolgozásával a nyitrai püspököt bízták meg. A prímás az 1822-es zsinat határozatait

jóváhagyásra el akarta küldeni a Szentszékhez. Azok azonban Bécsben elakadtak. Az államtanács és a kancellária osztotta szét a határozatokat különböző hivataloknak kivizsgálásra. A négy évig tartó munkában minden kis hivatalnok kötelességének tartotta, hogy hozzászóljon. A jozefinista bürokratizmus diadalmaskodott. 1827-ben a király felszólította Rudnay prímást, hogy megteheti megjegyzéseit. Erre azonban a prímás most már egyáltalán nem válaszolt.

3. *Az első vatikáni zsinat*

Az első vatikáni zsinat az egyháznak súlyos helyzetében ült össze, hogy lényeges kérdésekben döntsön. Ezekhez tartozott az egyháztan, melyhez a trienti zsinat a 16. században még nem akart hozzászólni, hanem nyitott kérdésnek hagyta. A következő századok vitái nemcsak a protestantizmus egyháztana ellen, hanem az egyházon belüli irányzatok között is a kérdés megoldását szükségessé tették. Előzőleg már utaltunk arra, hogy Róma és a pápa központi szerepe partikuláris törekvések ellenére is mindig jobban erősödött. Egyes francia katolikusok önállósági kísérletei a gallikanizmusban, a jozefinista tanok nálunk, melyekben janzenista irányzatok is érvényre jutottak, mind a pápa központi szerepét és hatalmát támadták. Ebben a politikai helyzetben még egy igen lényeges mozzanatra kell figyelnünk, Olaszország helyzetére. Ez az az idő, amikor a mai egységes olasz állam kialakult. Ennek a folyamatnak lényeges pontja volt az egyházi állam, a pápa világi hatalmának megszűnése. Ez pedig a legtöbb katolikus számára akkor egy szinte elképzelhetetlen helyzetet jelentett. Azt hitték, hogy ebben a világban a pápa szuverén, önálló államhatalom nélkül az egyházat sem tudja kormányozni. Ezt mind tekintetbe kell vennünk,

hogy az első vatikáni zsinat két legfontosabb döntését a pápa elsőbbségéről, primátusáról az egyházban és a csalatkozhatatlanságáról szóló tant helyesen érthessük és értékeljük.

A zsinat negyedik ülésén hozta döntését a pápa primátusáról négy fejezetben. Mindegyikben először kifejti a tant és az első három végén az utolsó szakaszban negatív, a negyedikben pozitív fogalmazásban hozza döntését. Mivel a zsinatnak ez a tanítása nemcsak akkor, hanem ma is szenvedélyes viták központja, helyénvaló, hogy a szöveget ismerjük. A könnyebb megértés végett az első hármat is pozitív formában hozzuk.

1. Fejezet: Szent Péter apostolt Krisztus, az Úr, tette az összes apostol fejedelmévé és az egész küzdő egyház látható fejévé. Neki nemcsak tiszteletbeli elsőbbsége (primátusa) van, hanem igazi és tulajdonképpeni joghatóságának elsőségét egyenes és közvetlen módon kapta Urunktól, Jézus Krisztustól.

2. Fejezet: Magának Krisztus Urunknak rendelése, vagyis isteni jog alapján vannak Szent Péternek mindenkor utódai az egész egyház feletti elsőbbségben. Ebben az elsőbbségben pedig Szent Péter utódja a római pápa.

3. Fejezet: A római pápának nemcsak felügyeleti és vezetői hivatala, hanem az egész egyházban teljes és legfelső jogszolgáltató hatalma van, mégpedig nemcsak a hit és erkölcs dolgaiban, hanem azokban is, amelyek az egész világon elterjedt egyház rendjéhez és kormányzatához tartoznak. Övé ennek a legfelsőbb hatalomnak nemcsak nagyobb része, hanem annak teljes egésze. Ez a hatalma rendes és közvetlen, vagyis kiterjed az összes és minden egyes egyházra, és ugyanúgy az összes és minden egyes pásztorra és hívőre.

4. Fejezet: Itt a pápa csalatkozhatatlanságáról van szó, ami tanítói teljhatalmával függ össze. Ehhez azon-

ban nemcsak maga a tanítás tartozott, hanem vitás kérdésekben a döntőbírói szerep is. Ezekről az első vatikáni zsinat a következőket írja: — a fordítást Gánóczy Sándor Az Egyház című könyvéből vettük — « A római püspökök az idők és a tárgyi helyzetek szerint egyszer az egyetemes zsinatok összehívása vagy a földkerekségen szétszórt egyház véleményének meghallgatása által, máskor pedig más eszközöket ... alkalmazva határozták meg (definiverunt) mint követendő tanítást, amiről Isten segítségével felismerték, hogy a Szentírással és az apostoli hagyományokkal megegyezik. Péter utódai sem azért kapták meg ugyanis a Szentlélek ígéretét, hogy az ő kinyilatkoztatásával új tant hozzanak nyilvánosságra, hanem acélból, hogy a Lélek segítségével az apostolok által áthagyományozott kinyilatkoztatást, vagyis a hit letéteményét (fidei depositum) szentül megőrizzék és hűségesen kifejtsék » (133.o.).

Saját erejéből erre sem Péter, sem bármelyik utódja nem képes. De nem is áll egyedül, mert érvényes rá Jézus ígérete, melyet Lukács evangéliumában olvashatunk. Ez Péterhez szól: « Én azonban imádkoztam érted, hogy meg ne fogyatkozzék a hited, és hogy te, egykor megtérvén, megerősítsd testvéreidet » (Lk 22,32). Ennek alapján mondja ki a zsinat a hittételt a pápai csalatkozhatatlanságról: « Ha a római püspök legfelsőbb tanítói hatalommal (ex cathedra) nyilatkozik, vagyis ha hivatalát mint minden keresztény pásztora és tanítója gyakorolja, és így legfelsőbb apostoli tekintélyével egy a hitet és az erkölcsöt érintő tanról eldönti, hogy azt az egész egyháznak követnie kell, akkor — annak a segítségnek az erejéből, melyet Isten neki Szent Péter személyében megígért — csalatkozhatatlanul nyilatkozik. Ez az a csalatkozhatatlanság, amellyel az isteni Megváltó a hitbe és erkölcsbe vágó kérdések eldöntésére az ő Egyházát akarta felruházni. Ezért a római püspök

ilyen döntései önmaguk alapján és nem az Egyház egybehangzó véleménye alapján (ex sese, non autem ex consensu Ecclesiae) meg nem változtathatók (irreformabiles) » (uo. 134-135).

Még ma is nehézséget okoz az utolsó mondat. Döntésről van itt szó, melyet a pápa a Szentlélek segítségével terjeszt elő. Csalatkozhatatlanságra azért számíthat, mert alapja az Isten Lelke. Ebből a « saját » alapból származik ereje, nem pedig egy egybehangzó véleményből. A második vatikáni zsinat nem változtatta meg a pápai csalatkozhatatlanság dogmáját, hanem kiegészítette azt. Összekapcsolta azzal a tanítással, hogy a püspöki kollégium is résztvesz az Egyház tanítótekintélyének gyakorlásában. A szöveg így hangzik: « Az Egyháznak megígért csalatkozhatatlanság megvan a püspökök testületében is, amikor Péter utódjával közösen gyakorolja a legfelsőbb tanítóhivatalt. Sohasem maradhat el az Egyház hozzájárulása ezekhez a döntésekhez, éspedig a Szentlélek tevékenysége miatt nem, amely Krisztus egyetemes nyáját megőrzi és előbbre viszi a hit egységében » (*Lumen Gentium* 25/3, Gánóczynál 136.o.).

Az első vatikáni zsinaton a magyar korona országainak területéről Simor esztergomi és Haynald kalocsai érsekek vezetésével tizenhat megyéspüspök, egy segédpüspök és a pannonhalmi főapát vett részt. Néhány püspökség nem volt betöltve. Tizenegy főpap — megyés- és segédpüspökök — betegség vagy más ok miatt maradt távol. Ismeretes, hogy Jekelfalusi Vince székesfehérvári és Papp-Szilágyi József nagyváradi görög szertartású püspök kivételével a magyar püspökök a pápai csalatkozhatatlanság dogmatizálásának ellenzői közé tartoztak. Az utolsó nyilvános ülés előtt több más ellenzéki püspökkel együtt el is hagyták Rómát. Így a zsinaton 535 szavazattal kettő ellenében hirdették ki a hittételt. A szabadelvű kormányok Európában arra töre-

kedtek, hogy ha már a hittételt nem tudták megakadályozni, legalább annak kihirdetését tegyék lehetetlenné. Egy héttel a vatikáni zsinat döntése után az osztrák kormány egyoldalúan felmondta a konkordátumot. A magyar kormány is tenni akart valamit. Szerinte a dogma kihirdetése konfliktust fog okozni az egyház és az állam között. Ezért kérték a királyt, újítsa fel a királyi placetum szokásjogát. Ez Magyarország esetében azt jelentette, hogy a püspöki kar csak akkor hirdetheti ki ünnepélyesen és nyilvánosan a dogmát, ha azt előzőleg a kormány útján a király elé terjeszti és arra engedélyt kap.

A püspökök reakciója különböző volt. Bartakovics Béla egri érsek nem sokkal a placetum-rendelet kiadása után mégis kihirdette a zsinati határozatokat. Simor érsek novemberben egy hosszú feliratban tiltakozott a placetum felújítása ellen. A dogmát ő sem hirdette ki ünnepélyesen, hanem három nagyobb tanulmányban ismertette az egyház tanítását. A pápa azonban sürgetni kezdte a dogma kihirdetését, s megkövetelte azt is, hogy a püspökök formálisan is nyilatkozzanak a dogma elfogadásáról. 1871 áprilisában a püspökök már azon voltak, hogy közös nyilatkozatban jelentik ki hozzájárulásukat a hittételhez. Ez a közös nyilatkozat azonban Haynald érsek ellenállásán meghiúsult. Így a püspökök egyenként jelentették Rómába, hogy elfogadják a zsinati döntéseket. Haynald érsek 1871. szeptember 15-én nyilatkozott. Strossmayer diakóvári püspök volt az utolsó, aki csak 1872-ben adta hozzájárulását.

A magyar egyháztörténelemi kutatásnak még sok kérdést kell megoldania az első vatikáni zsinattal és püspökeink magatartásával kapcsolatban. Az elmúlt katolikus történelemírás magyarázata ugyanis nem kielégítő. Az legtöbbször püspökeink ellenzéki magatartását azzal magyarázta, hogy magát a pápai csalatkozhatatlan-

ság hittétellé nyilvánítását nem ellenezték, hanem csak az időpontot nem tartották alkalmasnak. Ez bizonyára közrejátszott, mert a szabadelvű kormányok és a sajtó sokfelé igen ellenséges hangulatot teremtett a közvéleményben. De ez a magyarázat mégsem elegendő. Simor esztergomi és Haynald kalocsai érsekeknek teológiai képzettsége sokkal nagyobb volt ahhoz, hogy magatartásukat egy lényegében ilyen egyszerű politikai fogással próbáljuk megközelíteni. Alaposabban meg kell vizsgálnunk a 19. század első felének teológiai tanítását. Meg kell néznünk pontosabban, mit tanított az egyházról az 1858-as esztergomi és az 1860-as kalocsai zsinat. Ezek legalább annyira fontos kérdések, mint az azelőtt sokat tárgyalt közjogi egyházpolitika, melynek jelentőségét persze nem akarjuk csökkenteni.

4. *A kultúrharc*

A kultúrharc kifejezést csak a rövidség kedvéért kölcsönöztük a Német Birodalom akkori kancellárjának, Bismarcknak egyházpolitikájából. A magyar kultúrharc nem folyt olyan széles területen, mint a német, de a kár, amelyet okozott, számottevő volt. A 19. század folyamán az egyház mindig jobban védekező állásba szorult. A trón, az államhatalom nem volt többé az egyház támasza. Viszonyukban lényeges változások álltak be. Az 1867-es kiegyezés korában a katolikus politika egyáltalán nem volt népszerű. A szabadságharc leverésekor emigrációba vonult politikusok a kiegyezés után visszatérhettek Magyarországra. Jórészük Olaszországban átvette Mazzini, Garibaldi és Cavour pápa- és vallásellenes magatartását. Jól kifejezi egyes politikai körök törekvéseit a kiegyezés és királykoronázás ünnepi hangulatában egy radikális lap cikke, mely kifogásolta, hogy a koronázás szertartása templomban történt. Sze-

rinte ehhez az alkotmányos aktushoz az egyháznak semmi köze nem lehet. Az egyház és állam viszonyát rendezni kellett. Erre az egyik kísérlet az úgynevezett autonómia volt.

Az első kezdeményezést Eötvös József indította el. Nézeteit így lehetne összefoglalni. Az államot az egyéni szabadság alapján, önkormányzati alapon kell felépíteni. A vallás, de az oktatás és nevelés kérdése is, nem az állam, hanem az egyház hatáskörébe tartoznak. Az állam és az egyház között a szükséges egyensúlyt az autonómia, az önkormányzat biztosítja. Az állam a vallást csak tiszteli, másképpen nem támogathatja. A vallás viszont csak úgy tudja teljesíteni nevelői hivatását, ha teljesen szabad, és ez a szabadság az egyetlen, amit az államtól követelhet. Ezek az elvek sok hasonlóságot mutatnak a franciaországi úgynevezett « liberális katolikusok », Lamennais és Montalembert nézeteivel. Eötvös szerint a katolikus egyház hierarchikus szervezete ellenkezett a korszellemmel, s az egyház megerősítésére az volt a terve, hogy a külső ügyek, nem hitbeli kérdések intézésére be kell vonni a világiakat is. Ezért írt Simor prímásnak, hogy a püspöki kar dolgozzon ki egy autonómiai, önkormányzati tervezetet. Simor esztergomi érsek válaszából világosan kitűnik, hogy itt két nagyon is különböző felfogás létezik az egyházi önkormányzatot illetően. Eötvös a világiak bevonását hangsúlyozta az egyházi kormányzatba, a prímás meg a hierarchia önálló, az államtól független egyházkormányzását értette az autonómia alatt. A kor akkori egyházfelfogására jellemző Simor prímás kijelentése az elmúlt időről és a kérdéses önkormányzatról: « a katolikus egyház ősi autonómiájának majdnem korlátlan kezelését a kormányszékek ragadták magukhoz » (idézi Salacz, *Egyház és állam* 18). Ezért követelte a kormány kezelésében lévő egyházi és iskolai javak kiadását, és csak

ezeknek az irányításában akart részt adni világi hivőknek is. Az autonómia kérdésében a püspöki kar felfogása jutott érvényre. A tervezetben azonban csak az iskola- és vagyonügyről volt szó, ahol világiakat is be akartak vonni. Választások is voltak egyházközségi és országos szervezetek alapítására, de nagyon gyér részvétellel. S ezek sem jutottak komoly szerephez. Eötvös József lényegében igen jó terve a laikusok komolyabb bevonásához az egyház életébe nem valósult meg. Nemcsak a magyar püspöki kar magatartása akadályozta ezt, hanem annak a kornak hivatalos egyházfelfogása is, mely főleg IX. Piusz pápa hosszú uralkodása alatt az egyház hierarchikus jellegét és centralisztikus kormányzását hangsúlyozta.

Eötvös József az egyházpolitikai törvényhozást csak a katolikus autonómia után akarta a parlamentben előterjeszteni. A radikális pártok nyomására azonban már 1868-ban foglalkozni kellett vele. Az azévi törvényhozásban két kérdés érintette az egyházat: a népoktatás és a felekezetek egyenjogusítása, valamint a vegyesházasságról szóló intézkedések. Salacz Gábor így ír az iskolaügyről: « 1868 előtt Magyarországon a népoktatás teljes egészében hitvallásos jellegű volt. A most megalkotott 1868 évi 38. törvénycikk meghagyta továbbra is az egyházak iskolaalapítási és fenntartási jogát, megengedte, hogy ehhez híveik anyagi hozzájárulását is igénybe vegyék, hogy a tanerőket maguk válaszszák és a tankönyveket maguk határozzák meg. Megengedte továbbá a már meglévő hitvallásos népiskoláknak a községek vagyonából és jövedelméből való további fenntartását is, de ebben az esetben a különböző felekezetű iskolák arányos segélyezését írta elő. Egyébként azonban a községeket tette meg a törvény kötelezett iskolafenntartókká s olyan helyeken, ahol harminc másvallású tanköteles gyermek volt, mint az illető hely-

ség hivatalos iskolája, kötelessé vált a község a szülők kívánságára 'közös' népiskolákat felállítani. A községek lakosainak tetszésére bízta továbbá a törvény, hogy átalakítják-e felekezeti iskoláikat ilyen közös, vagyis hitvallási szempontból semleges iskolákká vagy sem. Ez a lehetőség az elkövetkező időben több helyen nemcsak a nép viszálykodását idézte elő, hanem alkalmat adott a tanfelügyelők, gyakran a minisztérium részéről is támogatott, hol kevesebb, hol nagyobb buzgalommal végzett államosítási törekvéseinek is... Az összes hitvallásos iskolák az állam felügyelete alá kerültek, de a községi iskolaszékeknek hivatalból tagjai lettek a lelkészek s a tankerületi iskolatanácsokban is képviseletet kaptak az összes vallásfelekezetek » (*Egyház és állam* 25).

Az iskolakérdés később nem okozott problémát. Annál többet a vallásfelekezetek egyenjogúságáról és a vegyesházasságról szóló törvény. Az 1868 évi 53. törvénycikk megszüntette a katolikus egyház azelőtti előnyös helyzetét az áttérések, valamint a vegyesházasságok megkötése terén, és biztosította a keresztény vallásfelekezetek teljes egyenjogúságát az ünnepek megtartása, a temetők használata és a községi segélyezések terén. Ezek az előírások persze nem akadályozták semmiképpen a katolikus egyház működését. Annál nagyobb problémát jelentettek a vegyesházasságból származó gyermekek vallását meghatározó törvénycikkek. Ezek kimondták, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását s róla a szülők közös megegyezéssel sem dönthetnek jogerősen. A gyermekek vallását a szülők bármelyikének halála sem változtathatja meg. Ha az apa vagy az anya más vallásra tér át, csak hét éven aluli gyermekét viheti magával az új vallásba. A 7 és 18 év közötti gyermekek semmiképpen nem változtathatták vallásukat.

Ezzel a törvénycikkel az úgynevezett reverzálisok,

vagyis a vegyesházasságoknál a szülők minden gyermek katolikus keresztelésére és nevelésére adott írásbeli nyilatkozata elvesztette állami érvényességét. A püspöki kar erre elrendelte, hogy a vegyesházasságoknál a pap még reverzális esetében is csak passzívan asszisztálhat. Ennek persze az lett a következménye, hogy a házaspárok elégedetlenek voltak, és sokan mentek protestáns templomba esküdni. A püspökök ezért rövidesen újra megengedték a vegyesházasságok ünnepélyes megáldását, ha a gyermekek katolikus nevelése biztosítva volt. Ezt a rendeletet Róma is jóváhagyta. A gyakorlatban tehát megmaradt a reverzális, s protestáns lelkészek is kereszteltek gyermekeket, akiket a törvény értelmében nem lett volna szabad. Ezt a hallgatólagos gyakorlatot pár évig semmi sem zavarta. A hetvenes évek közepétől azonban egyre gyakrabban előfordult, hogy másvallású lelkészek feljelentették a katolikus papot, ha az vegyesházasság alkalmából reverzálist kért és « elkeresztelt », vagyis a törvény szerint protestáns gyermeket is megkeresztelt. A feljelentéseket egy ideig a hatóságok a belső béke érdekében még elfektették.

Súlyosabbá vált a helyzet Csáky Albin kultuszminisztersége idején. Ő kiadta rendeletét, mely szerint a keresztelést bármely felekezet lelkésze elvégezheti, de ha a gyermek a törvény szerint nem az ő felekezetéhez tartozik, köteles nyolc napon belül a keresztelés tényét az illető lelkésszel közölni. Az így megkeresztelt gyermeknek anyakönyvi kivonatot csak saját lelkésze állíthat ki. A rendelet ellen vétő lelkészt tíztől ötven forintig terjedő pénzbüntetéssel sújtják. A püspökök nem jártak el egységesen a rendelettel kapcsolatban. Egyes püspökök elrendelték papjaiknak, hogy az anyakönyvi kivonatot ki kell adniok, más püspökök meg csak azt mondták nekik, hogy kiadhatják. Az alsópapság azonban a püspöki utasítás után sem alkalmazkodott a mi-

niszteri rendelethez. Szinte legendás alakká vált Molnár János komáromi apátplébános, aki ellen több mint 25 esetben indítottak eljárást. Sok pap fizetett pénzbüntetést, mások meg inkább holmijuk elárvereztetését tűrték, de maguktól nem fizettek.

Így a helyzet a kormány számára is tarthatatlanná vált. A törvényt módosítani kellett. A módosításért a kormánypártban Tisza Kálmán nagy árat kért, a polgári házasság bevezetését. Ennek a harcnak azonban meglett az a jó következménye, hogy a katolikus társadalmat némileg felrázta. Belátták, hogy szervezkedniök kell. Katolikus körök alakultak, felvetődött a katolikus nagygyülések gondolata is. A magyar katolikus egyházban elindult egy megújulási folyamat.

5. *A századforduló egyháza*

A 19. század nemcsak Magyarországon, hanem egész Európában nagyon komoly nehézségek elé állította az egyházat. Amikor ezt a kort alaposabban vizsgáljuk, el kell ismernünk, hogy az egyháznak (és a katolikusoknak) még a hitélet területén is veszteségeket kellett elkönyvelnie. A társadalmi életben és a közvéleményben a liberális eszmék váltak uralkodóvá, s vallásellenes felfogásuknak az állami életben is döntő szerepet szántak. Ebben a helyzetben az egyház elég tanácstalanul állt a problémákkal szemben, és ki volt téve annak a veszélynek, hogy a történelem túlhalad rajta.

Hogyan kell érteni ezt a talán túlzottnak hangzó kifejezést? Tudjuk azt, hogy a kereszténységnek missziós hivatása van a világ, az emberiség felé, mégpedig minden korban. Krisztus Urunk nemcsak az apostoloknak, hanem a következő nemzedékeknek is feladatává tette, hogy tanítsanak minden népet és tegyék kereszténnyé őket. Ez a feladat pedig az emberiség fejlődésé-

nek megfelelően koronként másképp jelentkezik. Volt idő, amikor az egyháznak tényleg « katakombába » kellett vonulnia, de ez mindig is kivételes helyzetet jelentett, s nem volt jellemző még a Krisztus utáni első három évszázadra sem a Római Birodalomban. Persze sokszor igen nehéz felismerni azt, hogyan kell az egyháznak és a kereszténynek viselkedniök. Nehéz megtalálni a helyes módszert.

Ezt a múlt századra alkalmazva meg kell állapítanunk, hogy az élet egyre inkább a politikai pártok világnézeti magatartásának befolyása alá került. Ez Magyarországon a múlt század második felében azt jelentette, hogy a képviselőházban a szabadelvű pártok voltak döntő többségben, akárhogy hívták is őket. Az ő befolyásukat nem tudták kellőképpen egyensúlyozni a főrendiházban jelenlévő püspökök és katolikus főurak sem. S amikor a támadás súlya és az elszenvedett vereségek után a helyzet világossá vált, két válaszlehetőség volt nyitva.

Az egyik bizonyos mértékig visszavonulást jelentett. Zárkózzunk be, maradjunk egymás között, várjuk meg csendben, míg elvonul a vihar, és így gyűjtsünk erőt a jövőre. Efelé a magatartás felé hajlott IX. Piusz pápa is, amikor az egyházi állam elvesztése után és a megalakulóban lévő Olaszország politikai életében nem engedte résztvenni a katolikusokat. Nagyon nehéz megmondani, hogy ez a magatartás helyes volt-e, hogy megengedhető-e számunkra az, hogy gettóba vonuljunk. Nem adjuk-e fel ezzel a magatartással missziós hivatásunkat a világban?

A másik, nagyon nehéz út a küzdelmet és harcot jelenti azzal, hogy a keresztény részt vesz a társadalom életében, s ott a közvéleményben jogot akar szerezni hitének és világnézetének. Ebből a szempontból a múlt század tapasztalatai fontos tényekre hívták fel a figyel-

met az egyház életében. Ennek a meglátásnak egyik legjelentősebb pontja a világiak, a laikusok szerepét érinti az egyházban. Be kell vallanunk, hogy a múlt század monarchikus egyházfelfogása, a hierarchia és a papság szerepének egyoldalú hangsúlyozása bizony nem segítette elő azoknak az apostoli módszereknek a kialakulását, amelyekre már akkor is nagy szükség lett volna. Példának elég, ha a századforduló nagy német lexikonját, a Kirchenlexikont megnézzük, ahol a « Laikus vagyis világi katolikus » címszónál csak ez az utalás áll: lásd « klérus — papság ».

A századforduló évtizedeinek magyarországi katolikus életéről megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy nem a bezárkózás, a gettóbavonulás útját választotta. Persze előtte az egyházpolitikai harcok során a katolicizmust sorozatos vereségek érték. Ez mutatta meg világosan, hogy a képviselőházban a különböző pártokban lévő katolikus képviselők nem akartak, és sokszor nem is tudtak hitbeli meggyőződésüknek érvényt szerezni. Ezeknek a tényeknek a meggondolásából vezette le Zichy Nándor, a főrendiház tagja, a következtetést, hogy szükség van egy katolikus pártra is. És megalapította a Néppártot. Ez hivatalosan 1895. január 28-án alakult meg Zichy elnöklete alatt. Tagjai között vezető szerepet játszottak kezdettől fogva Eszterházy Miklós Móric és Zichy János. A papság köréből Prohászka Ottokárt, Steiner Fülöp székesfehérvári püspököt és a már ismert « elkeresztelő » Molnár János komáromi plébánost említhetjük. A párt már az 1895-ös időközi választásokon részt vett, de egyáltalán nem volt könnyű helyzete. Előfordult az is, hogy a néppárti jelölt ellenfele az esztergomi egyházmegyei szeminárium rektora volt liberális programmal. Amikor egy ilyen tarthatatlan helyzet ellen Prohászka, a szeminárium tanára, fellépett, majdnem elvesztette állását. A végén azonban mégis ő győ-

zött, és a szemináriumi rektort leváltották. Az 1896-os választásokon a Néppártnak 16 képviselője jutott be a parlamentbe. A kormánypárt minden hatalmi eszközét bevetette ellenük, és a miniszterelnök, Bánffy még a Vatikánt is be akarta vonni a néppárt elleni harcba. Hivatalos programjában bejelentette a párt, hogy küzdeni fog az egyházpolitikai törvények megváltoztatásáért, a katolikus autonómiáért és a katolikus iskolák szabadságáért. A pártprogramnak ezek a pontjai nem keltettek feltűnést. Annál inkább szociális követelései. Ilyenek voltak: a kisgazdák és kisiparosok hiteligényeinek kielégítése, szövetkezetek létesítése, létminimum megállapítása, a munkaadó és munkavállaló közötti viszony rendezése, igazságosabb adórendszer és a tőzsdeadó bevezetése. A Néppárt bevette programjába az akkor nagyon aktuális nemzetiségi problémát is, és dolgozni akart a nemzetiségek jogos igényeinek kielégítéséért. A Néppárt választói leginkább a Dunántúl magyar és német, valamint a Felvidék magyar és szlovák lakosaiból jöttek, innen is inkább az iparosok támogatták. Az Alföldön alig tudott a párt érvényesülni.

Magyarország kultúrális életében is éppúgy háttérbe szorultak a katolikusok, mint a politikai életben. A helyzetet egy budapesti egyetemi tanár jellemezte legjobban a Magyar Tudományos Akadémiáról tett kijelentésében. Szerinte az Akadémia zárt társaságába a kálvinistákat jogosságuknál fogva, a lutheránusokat és zsidókat előzékenységből, a katolikusokat csak könyörületből vették fel. Ilyen körülmények között elengedhetetlenül szükség volt a szervezkedésre és összmunkára. A katolikus megújulás ebben a korban a világiak fokozottabb bevonását is jelentette. Egymás után alakultak meg a különböző katolikus körök. A tudományos életben komoly szerepet kezdett játszani a Szent István Társulat. A művelt középosztályból körülbelül ötezer tagja

volt a kilencvenes években. 1887-től jelenik meg a Katolikus Szemle. Tudományos és irodalmi osztálya főleg történelemtudományi kiadványaival szerzett magának elismerést, az 1899-ben alakult Stephaneum nyomda pedig függetlenítette a Társaságot más nyomdák érdekeitől.

A katolikus nagygyülések jelentősége is évről-évre nőtt. Ezek nemcsak a hivők összetartását segítették, hanem öntudatukat is, azt az érzést, hogy nincsenek egyedül. Ezt az öntudatot a liberalis sajtó állandó gúnyos támadásai csak erősítették.

A főváros hitéletének emelésére két intézményt kell megneveznünk, amelyek szintén még az első világháború előtt jöttek létre. 1903-ban alapították Majláth Károly, Prohászka Ottokár és Kanter Károly plébános a Regnum Marianum Egyesületet, amely ifjúsági folyóirataival, mint például a Zászlónk, és egyéb működésével a modern diákpasztoráció új útjait nyitotta meg. A másik intézmény az úgynevezett Kongregációs Otthon volt, mely főleg Zichy Nándor és a nagy világi apostol Barkóczy Sándor sürgetésére épült fel és a Mária-kongregációk szervezeti központja lett.

A századforduló legnagyobb katolikus egyénisége nálunk Prohászka Ottokár. A római Collegium Germanicum-Hungaricum növendéke volt. Hazatérte után rövidesen teológiai tanár és az esztergomi szeminárium lelkiatyja több mint húsz éven keresztül. A szó legszorosabb értelmében papnevelő egyéniség volt. Nemcsak alapos tudást és mély papi lelkiséget adott tanítványainak, hanem apostoli példájával is vonzotta őket. A kilencvenes évektől kezdve mindig többször jelenik meg Budapesten ünnepi szónokként. Rendszeresebb előadássorozatokat akkor még leginkább csak zárt körökben tartott. 1901-ben tartotta a pesti egyetemi templomban első nagyböjti előadássorozatát és lelkigyakorlatot. Ek-

kor figyelt fel rá igazán a főváros művelt katolikus közönsége. Nemcsak szónoki képességei hatottak. Gondolatainak mélysége, nagy tudása és szabatos fogalmazása lenyűgözték hallgatóságát. Modern apologéta, hitvédő lett, aki korának egyházi, társadalmi, szociális, nemzeti és politikai kérdéseit mind meglátta, és a hit fényében magyarázta azokat. Szívesen beszélt olyan témákról, melyek a hit és a természettudományok határkérdéseit érintették. Amellett misztikus mélységű imádkozó ember volt. A világiak lelki életének megsegítésére írta talán leghatásosabb Elmélkedések az evangéliumról c. művét. 1926-ban visszatekintve életére mondta Prohászka: « A múlt század... a természettudomány bűvöletében állott; a tudományok akkor új problémákat gördítettek elénk, de sikerült az új tájon is a szintézist a hit és a tudomány, az ész és a vallás közt megcsinálni oly módon, hogy a tudományt is szeressük, s a hitben gyermekek legyünk » (idézi Hermann, *A katolikus egyház története* 512). Prohászka és társai a múlt század letargiájából kivezették a magyar katolicizmust, tanítványai pedig fellendítették a huszadik század első felének katolikus életét Magyarországon.

6. *Hitélet a 20. század első felében*

A századforduló már mutatta, hogy az egyházon belül elindult egy megújulási folyamat. Különösen a fővárosban lehetett ezt észrevenni. A városi tanácsban, a sajtóban és a közvélemény nagy részében még a liberális és szabadkőműves erők voltak túlsúlyban, melyek igen erős vallásellenes hangulatot teremtettek. Igazán nem volt könnyű dolga annak, aki a hit és az egyház védelmére nyilvánosan szót emelt. Ilyen körülmények között indult meg a változás az egyházban, mégpedig egyszerre két irányban: egy külső, apologetikusan hit-

valló működésben és egy belső, komoly lelkiséget építő munkában.

A keresztény világnézet ismeretének és terjesztésének érdekében a század első évtizedeiben legsikeresebben Prohászka Ottokár működött szóban és írásban. Konferenciabeszédei az egyetemi templomban fogalommá váltak. Vele egyidőben vagy kölcsönhatásként megindult a katolikus erők megszervezése főleg a főváros férfivilágában. A nagytudású, higgadt természetű Tomcsányi Lajos jezsuita, kitűnő jogász és nagyon keresett tanácsadó, még a századforduló előtt megalapította Budapesten az egyetemi Mária-kongregációt, 1903-ban pedig megalakult az úgynevezett « Tisztviselők és urak kongregációja ». Ennek kezdetben leghűségesebb és legaktívabb tagjai Zichy Nándor, a Néppárt elnöke, és Barkóczy Sándor kultuszminisztériumi hivatalnok voltak. Az utóbbi az egyházért minden áldozatra kész harcos természetű ember volt. A közvélemény, főleg a szabadelvű sajtó, csak « kongreganistának » szokta hívni. Legfeljebb olyankor, amikor dühösen támadták, alkalmazták ellene a megbélyegzésnek szánt « katolikus báró » elnevezést. A férfiak Mária-kongregációjának sürgetésére épült fel Budapesten az első világháború előtt a kongregációs otthon, amely évtizedekre a főváros és az ország katolikus életének egyik aktív központja lett.

Ezek az első megmozdulások tették lehetővé, hogy a fiatal Bangha Béla budapesti apostoli működését apológiai előadások meghirdetésével kezdhette el « Krisztus és a modern társadalom » címen. 1910-től haláláig 1940-ben Bangha Béla a katolikus élet vezető egyéniségei közé tartozott. Az az ember volt, aki nemcsak látta a hiányokat, hanem kitartóan küzdött ellenük. Ezért dolgozott nagy energiával egy keresztény világnézetű sajtó megteremtésén, ezt a célt szolgálta a « Magyar Kultúra » című havi folyóirat megalapítása vagy a négy-

kötetes « Katolikus Lexikon » szerkesztése. Bangha sokat dolgozott és szervezett, de igazán elemében mégis csak a szószéken volt.

A főváros első katolikus szervezkedései nyilvánvalóvá tették a lelkipásztorkodás nagy elmaradottságát és nyugodtan mondhatjuk, tarthatatlan helyzetét. Ennek bemutatására elég néhány adat. 1881 és 1921 között Budapest lakosságának száma 370.000-ről 930.000-re emelkedett, de ugyanakkor egyetlen új plébániát sem alapítottak. A több mint félmillió katolikus hivőt 17 plébániának kellett ellátnia, ami azt jelentette, hogy egy plébániának átlagosan 37.000 hivője volt. De léteztek kifejezetten mammutplébániák is. Bangha Béla írta Budapest hitéletéről szóló cikkében 1918-ban: « A józsefvárosi plébánia híveinek számát a sematizmus már vagy 12 év óta 93 ezerre teszi. A valóságban a főváros lakosságának óriási, főleg háborús megnövekedését tekintve, ezt a számot bátran tehetjük 120-130 ezerre. Ez a szám a plébániai jövedelem szempontjából előnyös lehet, lelkipásztori szempontból azonban egyenesen arculcsapása az Egyház határozott előírásának, de még a lelkipásztorkodás fogalmának is » (Magvar Kultúra 6 [1918] 311-312).

Az első kísérlet a helyzet javítására a Kisegítő Kápolna-Egyesület működése volt, mely a lelkipásztorkodásban legelhanyagoltabb területeken szükségkápolnákat létesített, s megvetette az egyházközségek szervezésének alapjait. Az egyesület 14 évig működött és összesen 25 kisegítő kápolnát hozott létre. Az első világháború után belekapcsolódott a munkába Mészáros János budapesti érseki helynök is. Nagy érdeme volt abban, hogy 1923-ban megtörtént a főváros lelkipásztori átszervezése, melynek keretében a várost harminc plébániára osztották fel, ami azt jelentette, hogy a plébániák száma egy-

csapásra majdnem a kétszeresére nőtt, az egyre eső hivők átlaga pedig egyharmaddal, 30-ról 20 ezerre csökkent.

Budapest, illetve a vidék egyes városainak másik nagy problémáján, a hitoktatók hiányán is iparkodtak segíteni. A húszas évek elejétől egyre több hitoktatónőt kezdtek alkalmazni. Az ő képzésükre alakult a Ward-kollégium főiskolai jelleggel. Csak érettségi bizonyítvánnyal vagy tanítónői oklevéllel rendelkezőket vettek fel, akik azután szakszerű dogmatikai, morális, biblikus és pedagógiai képzést nyertek. Az intézetből kikerült hitoktatónők működése nagyban hozzájárult a hitoktatás minőségének emelkedéséhez.

Talán legjobban mutatja a katolicizmus új öntudatát és életerejét a különböző szervezetek és társulatok között a Katolikus Agrár Legények Országos Testülete, a KALOT mozgalom. Kerkai Jenő S.J. kezdte el Szegeden 1935-ben falusi fiatalok egy kis csoportjával egy lelkigyakorlat keretében. Szinte hihetetlen de nyugodtan állíthatjuk, hogy néhány éven belül megmozdult a falu. A mozgalomnak rövidesen már több mint százezer tagja lett szerte az országban. Célját így fogalmazta meg a KALOT: Krisztusibb embert, műveltebb falut, életerős népet, magyarabb magyart. A mozgalom 1942-ben már ezerötszáz községgel volt kapcsolatban és vált a falvak kultúrális megnyilvánulásai szellemi irányítójává, amennyiben a magyar költészet, zene, a népi játékok, táncok, hagyományok legjavát adta közre számukra. A fiatalok rendszeres képzésére tizenöt népfőiskola állt nyitva, köztük Jánosiban telepes főiskola működött, ahol nyolchónapos tanfolyamon munkaközösségben kezelt birtokon tanították a fiatalokat a telepes, szövetkezeti alapú gazdálkodásra.

Mindezek a munkák egy a hivatása magaslatán álló papságot is megkövetteltek. Prohászka Ottokárt mint papnevelőt már említettük, aki tanárkodása mellett húsz

éven át volt az esztergomi szeminárium lelkiatyja. A másik kiemelkedő papnevelő személyiség volt P. Hunya Dániel jezsuita a szegedi egyházmegyeközi szemináriumban 1930-tól 1951-ig. Olyan papi nemzedéket nevelt fel, amely leginkább komoly munkájával, apostoli buzgóságával és igazi lelkiségével hatott. P. Hunya köré sokan csoportosultak azok közül, akiknek a magyar papság szelleme és képzettsége szívügye volt. A « Papi lelkiség » című magasszínvonalú folyóiratban hirdették nézeteiket. A bevezetőben P. Hunya kifejtette célját: az egész értékű, hivatása munkáiban rugalmas, életerős magyar papság. Ezért élt, dolgozott és szenvedett. Törődött testében nagy lélek lakott. Ezt megérezte mindenki, aki csak a közelébe jutott. Nemcsak szava, a példája vonzott, mert igazán élte azt, amit hirdetett.

Ez az új papi nemzedék kész volt a lelkipásztori, az apostoli munkára, és készségesen állt a hívek rendelkezésére. Azok széles rétege a Jézus Szíve-tiszteletben találta meg vallásos életének egyik legfontosabb megnyilvánulási formáját. Lelkes apostola Bíró Ferenc S.J. volt. Az első világháború alatt indult el « A Szív », vagy ahogy közönségesen hívták, a « szívújság ». Legmagasabb példányszáma elérte a kétszázezret is, ami Magyarország katolikus lakosságát számítva igen jelentős. A Jézus Szíve-tisztelet hatásos eszköznek bizonyult a gyermekek vallásos nevelésében is a Szívgárda keretében. Magyar jellegzetessége volt még, hogy a húszas évektől kezdve összekapcsolódott az « Imaapostolság »-gal, s így a bensőséges vallásosság szervesen egyesült a közösségi felelősségtudattal és az apostolkodással is. A Jézus Szíve tisztelet másik magyar jellegzetessége volt a körmenet és néhány helyen a Jézus Szíve-búcsú. Ez utóbbi főleg Kalocsán és Szegeden többezres tömegeket vonzott a környék falvaiból is. Ez a kultusz nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy X.

Piusz pápa kívánsága, a hívek gyakori szentáldozása, megvalósult az országban.

Ebből a mély lelki életet az apostolkodással összekapcsoló tiszteletből nőtt ki a Jézus Szíve Népleányok Társasága. Ez a kor igényeinek megfelelő, a korszerű apostolkodás céljából alakult vallásos női szervezet volt. Az alapszabályok szerint a tagok nem tettek fogadalmat, nem viseltek szerzetesi ruhát. Rendszerint közösségben éltek, de arra is megvolt a lehetőség, hogy a tagok családjuk körében maradjanak. Az evangéliumi tanácsok megtartására esküvel kötelezték magukat. Legjelentősebb művük a péceli női lelkigyakorlatos ház és a Korda könyvkereskedés volt. Az utóbbi nyomdával kiegészülve a magyar vallásos irodalom nagy kiadója és terjesztője lett.

A magyar egyház legnagyobb eseménye volt a 20. században, hogy megrendezhette a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszust. A katolikusok hitének nagy nyilvános ünnepévé lett; a résztvevők számára egy életre szóló élményt jelentett nemcsak a külső fényes ünneplések, hanem legalább éppolyan mértékben a mögöttük meghúzódó mély hit és vallásosság miatt.

A 20. század egyházi életéből csak néhány fejezetet emeltünk ki. Tudatában vagyunk annak, hogy egy sor név, esemény, szervezet kimaradt, ami az olvasókban esetleg hiányérzetet kelt. Mindenre nem lehetett kitérni, a választás pedig mindig igen nehéz. Mint az előző fejezetekben, itt is csak mozaikköveket tudtunk összeállítani. Talán sikerül mégis valamiféle összképet kialakítani belőlük.

A második világháború után az egyház nagy feladatok előtt áll. Egy új rendben, a szocialista társadalomban, a marxizmus-leninizmus alapján álló ateista világnézetű államban kell megtalálnia a « hit útját », a keresztény élet lehetőségét.

IDŐRENDI TÁBLA

895-896	Honfoglalás
948	Bulcsú harka Bizáncban megkeresztelkedik
950k	Zombor gyula Bizáncban megkeresztelkedik
950-970?	Hierotheosz görög püspök működése Árpád-házi hercegeknél
970-997	Géza fejedelem uralkodása
972-?	Bruno (Prunward) Sankt Gallen-i szerzetes missziós működése Magyarországon
994-?	Szent Adalbert prágai püspök Magyarországon
996	Szent István házassága bajor Gizellával; a pannonhalmi apátság alapítása
1000	Szent István királlyá koronázása
1001	Szent István egyházszervezete: az esztergomi érsekség, az egri, a kalocsai és a veszprémi egyházmegyék alapítása
1002	A veszprémvölgyi görög apácakolostor alapítása
1009	A pécsi és az erdélyi (Gyulafehérvár) egyházmegyék alapítása; a győri ekkor már létezett
1015	A pécsváradi apátság alapítása
1018	A bakonybéli apátság alapítása
1019	Zalavár felújítása
1030	A csanádi és a bihari (Nagyvárad) egyházmegyék alapítása; akkoriban a vácié is
1031	Szent Imre herceg halála
1038	Szent István király halála
1046	Szent Gellért püspök vértanúsága

1077-1095	Szent László király uralkodása
1083	István király, Imre herceg és Gellért püspök szenttéavatása
1092	Szabolcsi egyházi zsinat
1100	Tarcali egyházi zsinat
1104	Esztergomi egyházi zsinat
1112	Esztergomi egyházi zsinat
1130	Az első magyarországi premontrei monostor alapítása Váradhegyen
1142	Az első magyarországi ciszterci kolostor alapítása Cikádoron
1182	A zirci ciszterci apátság alapítása
1192-1196	A Pray-kódex keletkezése a « Halotti beszéd »-del
1220	Az első magyarországi domonkos kolostor alapítása
1221	Első adat magyarok aacheni zarándoklatáról
1225	A patacsi Jakab-hegyen a Mecsekben a remeték első kolostora
1229	Az első magyarországi ferences rendház Egerben
1231	Szent Erzsébet halála
1235-1236	Juliánusz barát útja az « Őshazába »
1238	A klarisszák első magyarországi kolostora Nagyszombatban
1239	Az esztergomi érsek prímás címet kap
1250k	Özséb kanonok megszervezi a pilisi remetéket
1262	IV. Orbán pápa megerősíti Remete Szent Pál szerzetét a Pálos rendet
1270	Szent Margit halála
1279	Budai egyházi zsinat
1299	Az első magyarországi kartauzi kolostor Látókőn
1300k	A domonkosok « studium generale »-ja Budán

1307	Udvari egyházi zsinat
1308	Pesti egyházi zsinat
1309	Óbudai egyházi zsinat; Krisztus-társulat szegény tanulók külföldi egyházi tanulmányainak segítésére
1316	Magyarországon 43 ferences rendház van
1357	Erzsébet királyné, Nagy Lajos felesége, Aachenbe zarándokol
1372	Az első magyarországi kármelita kolostor Budán
1377	Nagy Lajos király Máriacellbe zarándokol
1382	Esztergomi egyházi zsinat
1403	Zsigmond király a pápai bullák kihirdetését saját engedélyéhez köti (placetum)
1408-1472	Vitéz János, esztergomi érsek, humanista
1434-1472	Janus Pannonius, pécsi püspök, humanista költő
1442-1521	Bakócz Tamás bíboros, esztergomi érsek
1450	Esztergomi egyházi zsinat
1456	Hunyadi János és Kapisztránói szent János halála
1475-1526	Szalkay László esztergomi érsek
1489	Esztergomi egyházi zsinat
1493	Esztergomi egyházi zsinat
1494	Nyitrai egyházi zsinat
1495	Magyar pálos misszionáriusok indulnak Amerikába
1496	Rózsafüzértársulat Magyarországon
1497-1507	Laskai Osvát szónoki műveinek névnélküli kiadása
1498-1504	Temesvári Pelbárt szónoki műveinek első kiadása
1512	A magyar bencés kongregáció alapítása
1515	Veszprémi egyházi zsinat
1538	Csak három felszentelt püspök van Magyarországon
1553-1573	Oláh Miklós esztergomi érsek, a katolikus reform kezdeményezője Magyarországon

1554	Oláh érsek átszervezi a nagyszombati városi és káptalani iskolát
1556	Erdélyből a püspököt elűzik, a püspökség tizedjövedelmét és más egyházi javadalmakat állami célokra foglalnak le
1558	Oláh érsek iskolája mellett egyházmegyei szemináriumot alapít
1560	Nagyszombati egyházi zsinat, amelyen 119 pap jelent meg, közülük 62 nős volt
1561-1567	Az első magyarországi jezsuita kollégium Nagyszombatban
1562	Kaniziusz Szent Péter kis katekizmusa Telegdi magyar fordításában
1564	Egyházmegyei zsinat Nagyszombatban a Trienti Zsinat határozatainak kihirdetésére
1570-1637	Pázmány Péter
1572	Csak négy felszentelt püspök van Magyarországon
1573-1596	Az esztergomi érseki szék nincs betöltve
1577	Telegdi Miklós nyomdát alapít katolikus könyvek kiadására
1579	Győr-egyházmegyei zsinat Szombathelyen a Trienti Zsinat határozatainak kihirdetésére; Szántó István jezsuita közreműködésével létesül a római magyar kollégium, melyet a pápa a következő évben a némettel egyesít (ma is Collegium Germanicum-Hungaricum); jezsuiták Erdélyben
1581	Jezsuita kollégium Kolozsváron
1583	Possevino olasz jezsuita megalapítja a kolozsvári pápai szemináriumot; Pázmány Péter katolikussá lesz
1586	Telegdi Miklós halála
1588	Pázmány Péter jezsuita lesz; az erdélyi országgyűlés kiűzi a jezsuitákat
1591-1599	Carrillo spanyol jezsuita működése Erdélyben

1593	Báthory András bíboros jelentése szerint csak kb. 30 katolikus pap van Erdélyben
1595	Az erdélyi országgyűlés visszavonja a jezsuiták kiűzését
1600	Pázmány Péter első működése Magyarországon
1601	A sellyei jezsuita gimnáziumnak 400 tanulója van
1605	Magyarországon csak 5 ferences rendház van kb. 30 rendtaggal
1606	Erdélyből újra száműzik a jezsuitákat
1607-1615	Forgách Ferenc esztergomi érsek
1612-	Jezsuita misszió a török hódoltságban Belgrád és Pécs székhellyel
1613	Pázmány főművének, az « Isteni igazságra vezérlő Kalauz »-nak első kiadása
1616	Pázmány Péter esztergomi érsek
1618	A nagyszombati jezsuita kollégiumban 700 diák tanul
1619	A kassai boldog vértanuk: Kőrösi Márk esztergomi kanonok, Grodecz Menyhért és Pongrácz István jezsuiták vértanúsága
1623	Pázmány Bécsben magyar szemináriumot alapít (Pázmáneum)
1625	Pázmány szertartáskönyve öt anyakönyv vezetését írja elő: keresztelési, házassági, halottit, bérmálkozási és a családok összeírását
1626	Egyházmegyei szeminárium Győrben
1628	Esztergom-egyházmegyei zsinat Pozsonyban; Pázmány Pozsonyban letelepíti az angolkisasszonyokat lányok oktatására
1629	Esztergom-egyházmegyei zsinat Nagyszombatban, amely először alkalmazza a « licentiatus » nevet és meghatározza működésüket; Káldi György magyar szentírásfordításának első kiadása; Hajnal Mátyás jezsuita « Jézus szívét szerető szívek » című imakönyve

1630	Nemzeti zsinat Nagyszombatban
1633	Nemzeti zsinat Nagyszombatban
1635	Az egri egyházmegye zsinata Jászón; Pázmány megalapítja a nagyszombati egyetemet és a jezsuiták vezetésére bízza
1636	Pázmány prédikációinak első kiadása
1637-1638	Az országgyűlésen a katolikusok újra többségben vannak
1637-1642	A konvertita Lósy Imre esztergomi érsek
1638	Nemzeti zsinat Nagyszombatban
1642-1666	Lippay György esztergomi érsek
1642	Az első magyarországi piarista gimnázium Podolinban
1643-	A hadsereg « tábori főkáplán »-ja a király gyóntatója, aki egyúttal a 8-10 jezsuita tábori lelkész főnöke
1646	Ungváron 63 ortodox pap leteszi a katolikus hitvallást. Püspökük 1651-ben Parthenius Péter
1647	A szegedi ferencesek átveszik a kecskeméti plébániát
1648	Nemzeti zsinat Nagyszombatban
1649	Egyházmegyeközi szeminárium Nagyszombatban
1650	25 jezsuita működik a hódoltsági missziókban
1650k	A veszprémi egyházmegyének csak 5 plébániája van
1651	A belgrádi püspökségnek a hódoltságban 34 plébániája van, 10 a világi papok, 20 a bosnyák ferencesek és 4 a jezsuiták vezetése alatt; A « Cantus catholici » című első katolikus nyomtatott énekeskönyv, valószínűleg Szőlősy Benedek jezsuita műve
1657	Kisdi Benedek egri püspök Kassán kétfakultásos (teológia-filozófia) egyetemet alapít és a jezsuitákra bízza
1658	Nemzeti zsinat Nagyszombatban
1665	Az egri egyházmegye szemináriuma Kassán

1672 A női tanítórend, az orsolyiták első magyarországi háza Pozsonyban

1675 A váci egyházmegye zsinata Garamszentbenedeken: a hódoltságból megjelent 10 pap és 11 licentiátus, hiányzott 2 pap és 21 licentiátus

1676 A ferences Kájoni János « Cantionale Catholicorum » című kétkötetes műve 505 magyar és 133 latin egyházi énekkel

1681 A soproni országgyűlésen a protestánsok a rendeknek csak egyötödét teszik ki

1682 Szelepcsényi prímás elítéli a « gallikán articulus »-okat, a francia államegyházi törekvések megfogalmazását

1683 Thököly hadai a nagyszombati teológiai kar tanárait több más jezsuitával együtt elhurcolják, kettő belehal a megpróbáltatásokba

1691 A nádori zarándoklat Máriacellbe kb. 9.000 résztvevővel hálaadásul a törökök feletti szalánkeméni győzelemért

1692 A váradi egyházmegyének csak 3 plébánosa van

1693 Az « Officium Rákóczianum » ifjúsági imakönyv, amely latin, magyar és német nyelven a 18. században 63 kiadást ér meg

1697 Theophilus gyulafehérvári szakadár püspök áttér az unióra, művét utódja Anghel Atanáz erősíti meg

1700k A csanádi egyházmegyének csak 5 plébániája van

1704 Herberstein császári tábornok rácai vérfürdőt rendeznek Pécsett, több mint 200 személyt megölnek, köztük egy kanonokot, 4 jezsuitát és 3 ferencest

1712 Jézus Szíve-Társulat Pozsonyban

1721 A piarista rend önálló magyar tartományának alapítása

1733 A « plébánosok pénztára » alapítása, amely azokat a plébánosokat segíti, akiknek évi jövedelme nem éri el a 150 forintot

1741 Az első magyar katolikus árvaház alapítása Kőszegen

1741-1742 Péterffy Károly jezsuita műve: « Sacra concilia... », a magyar zsinattörténetnek ma is nélkülözhetetlen forrása

1745-1762 Padányi Bíró Márton püspök újjáépíti a veszprémi egyházmegyét

1757 Zichy Ferenc győri püspök papjai számára előírja az évi nyolcnapos lelkigyakorlat végzését; a piarista tanrendszer szabályzata, a « Methodus »

1758 A keresztény hitoktatás társulata Magyarországon is megalakul

1771 A munkácsi görög szertartású püspökség alapítása

1773 A pápa feloszlatja a jezsuita rendet, amelynek akkor az országban 18 kollégiuma, 23 rendháza és 8 missziós állomása volt 559 pappal, 175 tanuló rendtaggal és 201 segítőtestvérrel; összesen tehát a 49 házban 935 jezsuita volt, 41 iskolájukban kb. 9.200 diák tanult

1776 A román egyesült katolikusok számára a nagyváradi püspökség, azonkívül a szepesi, rozsnyói és besztercebányai egyházmegyék alapítása; az esztergomi egyházmegyének 350 plébániája és 442 papja van, ez a szám 1799-ben több mint 400 plébániára és 800 papra emelkedik

1777 A székesfehérvári és a szombathelyi egyházmegyék, valamint az ortodox szerbek egyesítésére a kőrösi görög szertartású püspökség alapítása; Mária Terézia iskolarendszere, a « Ratio Educationis »

1781 II. József türelmi rendelete, amellyel az országban a nem katolikusok helyzetét rendezte

1782 II. József megkezdi a szerzetesrendek eltörlését, 134 férfi és 6 női rendházat oszlat fel 1184 férfi szerzetessel és 190 apácával

1784 II. József megszünteti az egyházmegyei szemináriumokat, s helyettük 3 « generális » szemináriumot állít fel Pozsonyban, Egerben és Zágrábban

1786	II. József az egri és zágrábi szemináriumokat egyesíti és a Nagyszombatból Pestre áttett egyetem mellé helyezi
1790-1791	A törvény kimondja, hogy a vegyesházasságok mindig a katolikus pap előtt kötendők, de a pap nem gördíthet eléjük akadályt, ettől kezdve állandó nehézségek
1800	Magyarországon 7 püspöki szék nincs betöltve
1801	József nádor emlékiratában a paphiány okául a középiskolák rossz szellemét jelöli meg
1801-1804	Alber János piarista 16 kötetes szentírásmagyarázata: « Interpretatio S. Scripturae »
1802	Az országban 797 plébániai és kápláni állás betöltetlen; a pannonhalmi főapátság, a pilisszántói ciszterci apátság és a két premontrei prépostság, a csornai és jászói, visszaállítása
1804	Az egyetemen a teológiai kar visszaállítása és a központi szeminárium alapítása; a kassai és szatmári egyházmegyék létrehozása
1815	Az eperjesi rutén uniós püspökség alapítása
1817	Két minorita mehet Rómába magyar és német gyóntatóként azzal a feltétellel, hogy nem térhetnek vissza a országba
1818	Királyi bizottság a szerzetesrendek szabályainak felülvizsgálására
1820	Rudnay Sándor a prímási székhelyet Nagyszombatból Esztergomba helyezi vissza
1822	Nemzeti zsinat Pozsonyban, melynek határozatait a bécsi bürokratizmus négy évig vizsgálta és szétoperálta
1825-1838	Albach Szaniszló ferences, híres németnyelvű szónok Széchenyi István barátja, a pesti rendházban
1827	Az országban 130 plébánosi és kápláni állás betöltetlen

1831	Szepesy Ignác püspök megalapítja a pécsi jogakadémiát és az egyházmegyei nyomdát
1840	Lonovics János csanádi püspök küldetése Rómába a vegyesházasságok ügyében
1841	A « Religio és nevelés » című magasszínvonalú folyóirat megindulása
1844	Az első katolikus napilap, a « Nemzeti Újság » indulása
1848	A XX. törvénycikk kimondja a teljes vallásegyenlőséget, ezzel vége a katolicizmus államvallás jellegének; a püspökök és káptalanok az országgyűlésen lemondanak a papi tizedről; a katolicizmus autonómia-törekvései az állammal szemben; a « jó és olcsó könyvkiadó társulat », a Szent István Társulat ősének alapítása
1849-1850	Haynau 6 püspököt és sok papot ítél el rémuralma idején
1853	A lugosi és szamosújvári egyházmegyék alapítása; a visszaállított jezsuita rend első háza Magyarországon Nagyszombatban
1855	Az egész birodalomra, tehát Magyarországra is szóló konkordátum megkötése a Szentszékkel, amely azonban a magyar törvénykönyvbe nem kerül bele
1856	Szabóky Adolf piarista megalapítja a « Katolikus Legényegylet »-et; az esztergomi bazilika felszentelése
1857	Nemzeti zarándoklat Máriacellbe 30.000 résztvevővel
1858	Tartományi zsinat Esztergomban
1859	Trautwein János piarista megalapítja az Oltáregyletet
1860	Egyházmegyei zsinat Esztergomban; a Miasszonyunkról nevezett Szegény Kalocsai Iskolanővérek alapítása
1863	Egyházmegyei zsinat Kalocsán és Pécsett
1867	Az autonómia-kérdés újabb felvetése, most Eötvös József miniszter részéről

1868 A vegyesházasságokról hozott törvénycikkek kimondják, hogy a gyermekek nemük szerint követik szüleik vallását, és róla a szülők közös megegyezéssel sem dönthetnek, ebből évtizedes harc; a népoktatást szabályozó törvény elismeri az egyházak jogait iskolák fenntartására, de felhatalmazza a községeket, hogy maguk határozzák meg az iskola vallásos vagy községi jellegét

1870 Az I. Vatikáni Zsinaton magyar részről 16 megyéspüspök, egy segédpüspök és a pannonhalmi apát vesznek részt; a minisztertanács meg akarja akadályozni a pápai csalatkozhatatlanság dogmájának kihirdetését és felújítja a király placetum-jogot, vagyis engedélyt a kihirdetésre; országos kongresszus az autonómia-kérdésről

1887 A Szent István Társulat kiadásában megjelenik a Katolikus Szemle

1888 Az egyetemi ifjúság között megalakul a Szent Imre-Kör

1894 A kötelező polgári házasság bevezetése; az első katolikus nagygyűlés a Vigadóban

1895 Zichy Nándor megalapítja a Néppártot; Kármelita rendház Budapesten

1897 Tomcsányi Lajos megalapítja az egyetemi Mária-kongregációt

1898 Giesswein Sándor megalapítja a keresztény munkásegyesületet

1900 Az első többnapos katolikus nagygyűlés

1903 Majláth Károly, Prohászka Ottokár és Kanter Károly megalapítják a Regnum Marianum Egyesületet; Zichy Nándor és Barkóczy Sándor sürgetésére megalakul a főváros lelki megújulásában aktív szerepet játszó tisztviselők és urak kongregációja; domonkos és lazarista rendházak Budapesten

1905 Megalakul a Keresztényszocialista Egyesületek Országos Szövetsége

1907	Buttykay Antal ferences indítványára megalakul a katolikus Sajtóegyesület
1908	Megalakul a Katolikus Népszövetség; megindul a Katolikus Tudósító, a későbbi Magyar Kurir
1910	Bangha Béla megkezdi budapesti működését
1912	A hajdúdorogi görögkatolikus püspökség felállítása és a magyarnyelvű liturgia bevezetése
1913	Sík Sándor - Schütz Antal: « Imádságoskönyv egyszersmind kalauzul a lelki életre a tanulóifjúság számára » első kiadása, amely 1943-ig 12 kiadást, majd 1949-ig 3 újranyomást ért meg
1917	A Központi Kisegítő Kápolna Egyesület alapítása
1920	A budapesti pápai nunciatúra felállítása
1921	A Jézus Szíve Népleányok Társaságának alapítása
1923	Budapest új plébániai felosztása
1927	Prohászka Ottokár halála
1931	Szent Imre-év
1935	Szegeden megalakul a Katolikus Agrár Legények Országos Testülete
1938	A 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Budapesten
1941	Esztergomi egyházmegyei zsinat
1943	Árpádházi Boldog Margit szenttéavatása

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó . . 5

Válogatott irodalom 7

Bevezetés 11

Egyháztörténelmi meggondolások . 11

I. *A magyarok megtérése és egyházszervezete* . 21

1. A magyarok megtérése 21
2. Szent István . 25
3. Egyházszervezet 30

II. *A keresztény középkor Magyarországon* . 35

1. Hitélet az Árpádok alatt . 35
2. A szerzetesrendek . . 39
3. Középkori iskolák . . . 44
4. Papság és lelkipásztorkodás 49
5. Középkori zarándoklatok 54

III. *A hitújítás és a katolikus reform* . 60

1. A hitújítás és előzményei 60
2. A reformáció terjedése 65
3. A katolikus reform 70
4. Pázmány Péter 75

IV. *Barokk katolicizmus* . 81

1. Barokk lelkiség . . . 81
2. Iskolarendszer . . . 86
3. Uniós törekvések 91
4. Lelkipásztorkodás a hódoltságban . 96

V. *A jozefinizmustól a 20. századig* . . 100

1. A jozefinizmus . . . 100
2. Nemzeti zsinat 1822-ben . . 105
3. Az első vatikáni zsinat . 110
4. A « kultúrharc » . . . 115
5. A századforduló egyháza . . . 120
6. Hitélet a 20. század első felében . . 125

Időrendi tábla . . 131

TEOLÓGIAI KISKÖNYVTÁR

Szerkesztőbizottság:

Alszeghy Zoltán (Róma) - Nagy Ferenc (Hamilton) - Szabó Ferenc (Róma) - Weissmahr Béla (München)

I. BEVEZETŐ TANULMÁNYOK

1. Alszeghy Zoltán SJ, Bevezetés a teológiába
2. Weissmahr Béla SJ, Bevezetés az ismeretelméletbe
3. Hardy Gilbert O.Cist., Vallásbölcseleti bevezetés
4. Horváth Tibor SJ, A kinyilatkoztatás teológiája
5. Horváth Tibor SJ, A kinyilatkoztatás kritikája
6. Farkasfalvy Dénes O.Cist., Bevezetés a szentírástudományba
7. Szabó Ferenc SJ, Mai teológusok 1 (H. de Lubac-Y. Congar)
8. Szabó Ferenc SJ, Mai teológusok 2 (Karl Rahner)

II. ÜDVÖSSÉGÜNK ISTENE

1. Weissmahr Béla SJ, Isten léte és mivolta
2. Mehrle Tamás OP, Egy az Isten
3. Nemeshegyi Péter SJ, A Szentháromság

4-5. Kereszty Rókus O.Cist., Krisztus

6. Alszeghy Zoltán SJ, A kezdetek teológiája

III. ISTEN NÉPE: AZ EGYHÁZ

1. Gánóczy Sándor, Az Egyház
2. Mihályi Gilbert O.Praem., Az Egyház liturgikus élete
3. Őrsy László SJ, Egyházjog és teológia

4. Babos István SJ, Szentségek - keresztség, bérmálás
5. Nemeshegyi Péter SJ, Az Eukarisztia
6. Alszeghy Zoltán SJ, A gyónás
7. Babos István SJ, A betegek kenete
8. Nemeshegyi Péter SJ, Isten népének szolgái
9. Alszeghy Zoltán SJ, A házasság
10. Békés Gellért OSB, Ökumenizmus

IV. ISTEN MŰVE: EMBER ÉS VILÁG

1. Nemesszeghy Ervin SJ, Az anyagi világ
2. Benkő Antal SJ, Bevezetés a vallászlélektanba
3. Szentmártoni Mihály SJ, A személyi érettség felé
4. Juhász László SJ, Bölcseleti embertan
5. Nemeshegyi Péter SJ, Jó az Isten
6. Varga Andor SJ, Az erkölcsi élet alapjai
7. Varga Andor SJ, Élet és erkölcs
8. Farkasfalvy Dénes O. Cist., A lelki élet teológiája
9. Alszeghy Zoltán SJ, Az ember jövője

TKK/KIEGÉSZÍTŐ FÜZETEK

1. Alszeghy Z. és mások, Kereszténység és közösség
2. Szilas László SJ, Kis magyar egyháztörténet

A Teológia Kiskönyvtár a következő
címen rendelhető meg:

Ritz S. - Szabó F.
Via della Pilotta, 25
I-00187 ROMA

SZILAS LÁSZLÓ SJ

Felsőgallán született 1927. szeptember 10-én. 1946-ban belépett a Jézus Társaságába. 1961-ben Frankfurtban szentelték pappá. 1965-ben doktorátust szerzett történelemből a müncheni egyetemen. 1963-tól Rómában a Jézus Társasága Történeti Intézetének tagja. 1974 és 1981 között az innsbrucki egyetem teológiai fakultásán egyháztörténelmet tanított. 1981-től újra Rómában működik mint az Intézet rendtörténeti folyóirata, az *Archivum Historicum S.I.* főszerkesztője. Munkái közül megemlítjük: *Der Jesuit Alfonso Carrillo in Siebenbürgen 1591-1599* (1966) és *Die österreichische Jesuitenprovinz im Jahre 1773 Eine historisch-statistische Untersuchung* (1978).